

Sarpsborg kulturminneplan

kommunedelplan for
kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap
2022-2034

Vedtatt av bystyret 19.05.2022

FORORD

Sarpsborg er en stor kommune med en historie og et landskap som skriver seg langt tilbake i tid. Folk har bodd her i tusenvis av år. Klimaet og de rike naturressursene har gjort Sarpsborg til et godt sted å leve. Identiteten vår finner vi i kulturminnene, i kulturlandskapet, der vi bor og der vi har vårt virke. Det er et håp at denne planen kan gi kunnskap om Sarpsborg og vise hvor viktig det er å bevare kulturminnene. De forteller oss om utviklingen i samfunnet fram til i dag, de hjelper oss til å forstå vår egen tid og de er en del av vår arv til framtidens samfunn.

Kulturminnene er en sårbar ressurs som går tapt hvis vi ikke tar vare på dem. Kjennskap og kunnskap om kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap er derfor svært viktig. De utgjør et mangfold av kvaliteter som ikke lar seg måle på en enkelt måte. Hver for seg og sammen representerer de kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier. De gir oss tilhørighet og identitet og er verdifulle bidrag til en positiv samfunnsutvikling. Kulturminner bidrar til å skape trivsel i lokalsamfunnet i form av engasjement, stolthet og fellesskap. Opplevelser knyttet til kulturminner bidrar til god folkehelse gjennom byvandring og andre kulturhistoriske vandring. For utvikling av reiselivsnæringen er kulturminnene og kulturmiljøene viktige. Kulturminnene bidrar således til økonomisk verdiskaping. Ivaretagelse av kulturminner og kulturmiljøer ved gjenbruk av bygninger og materiale bidrar til å redusere klima- og miljøbelastningen og er således en viktig del av "det grønne skiftet". Hva vi velger å ta vare på og hvordan vi gjør det kan virke inn på ressursforvaltning, by- og tettstedsutvikling og kulturelt mangfold.

Takket være midler fra Riksantikvaren har det vært mulig å få hjelp til utarbeidelsen av kulturminneplanen av konsulent Lars Ole Klavestad, landskapsarkitekt MNLA/kulturminnerådgiver. Klavestad har erfaring fra arbeid med overordnet planlegging, kulturminneplaner og saksbehandling hos Fylkeskonservatoren i Østfold fylkeskommune (2006-2018), samt egen praksis som landskapsarkitekt med stor vekt på kulturminnerelaterte planer. Marit Pedersen, Virksomhet kultur, har vært ansvarlig for arbeidet fra Sarpsborg kommunes side. Arbeidsgruppa har i tillegg bestått av representanter fra virksomhet plan og samfunnsutvikling; virksomhet byggesak, landbruk og kart; samt virksomhet eiendom.

Kulturminneplanen er en revidering av forrige kulturminneplan 2005-2016. Den skal brukes som et verktøy i forvaltningen av vår kulturarv. Den vil være et hjelpemiddel i kommunens saksbehandling, og bidra til at den blir mer effektiv og forutsigbar. Kulturminneplanen peker kun på hvilke kulturminner- og miljøer som allerede er vernet eller bør gis oppmerksomhet ved framtidig arealplanlegging eller byggesaksbehandling. Vurdering av vernestatus gjøres ikke i denne planen. Like viktig er det at vi som bor i Sarpsborg får økt bevissthet og kunnskap om kulturminner og hva disse representerer av verdier for samfunnet og den enkelte sarping. Således er planen et viktig formidlingsverktøy.

Sarpsborg kommune 04.04.2022

Kulturminnene representerer et stort spenn i både tidsdybde og typer. Ifølge kulturminneloven er kulturminner alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Bautasteinen over står på jernaldergravfeltet på Gunnarstorp i Skjeberg. Under sees Arnold Haukelands skulptur "Fugleflukt", oppført ved sykehuset i. Haukeland var en av landets fremste samtidskunstnere og vokste opp i Sarpsborg i mellomkrigstiden. Begge foto: LOK.

INNHALDSFORTEGNELSE

Forord.....	2	
Kapittel 1 Kulturminneplanen.....	5	
1.1 Innledning og overordnet mål		
1.2 Mål		
1.3 Bakgrunn og formål		
1.4 Føringer og forholdet til andre planer		
Kommunale føringer		
Regionale føringer		
Nasjonale føringer		
1.5 Planprosess og avgrensning		
Kapittel 2 Utfordringer og muligheter.....	8	
2.1 Fortetting		
2.2 Endringer i landbruksnæringen		
2.3 Riving		
2.4 Kulturminner og kulturmiljø som går ut av bruk		
2.5 Manglende kompetanse		
2.6 Klima, miljø og bærekraft		
Kapittel 3 Kulturminnevern.....	11	
3.1 Ansvarsdeling i kulturminnevernet		
3.2 Riksantikvaren		
3.3 Regionalt ansvar		
3.4 Lokalt ansvar		
3.5 Lovverk og viktige databaser i kulturminneforvaltningen		
3.6 Sentrale begrep i kulturminnevernet		
3.7 Verneverdi og vernekriterier		
Kapittel 4 Sarpsborgs kulturhistorie.....	16	
4.1 Landskapsgrunnlaget		
4.2 Det arkeologiske landskapet		
4.3 Middelalderen og en av landets eldste byer		
4.4 Bybrannen, flyttingen og raset		
4.5 Herregårdene og den første sagbrukstiden		
4.6 Byggenoppsettelsen og framveksten av det nye Sarpsborg		
4.7 Industrialiseringen		
4.8 Borregaard fabrikkens påvirkning på byen		
4.9 Kommunesammenslutningen		
Kapittel 5 Prioriterte kulturminner.....	26	
5.1.1 Kulturhistoriske landskap		
5.1.2 Områder med stort innsl. av arkeologiske kulturminner		
5.2.1 Herregårdene		
5.2.2 Kulturminner i landbruket		
5.3.1 Byutvikling og byplaner		
5.4.2 Boligutvikling og arbeiderboliger		
5.4.1 Arkitektur og stil		
5.4.2 Politikk og organisasjonsarbeid		
5.5.1 Offentlig administrasjon og tjenesteyting		
5.5.2 Handel og service		
5.6.1 Lokalsamfunn		
5.6.2 Infrastruktur og kommunikasjon		
5.7.1 Tro og livssyn		
5.7.2 Fritid		
5.8.1 Industri		
5.8.2 Håndverk og småindustri		
5.9.1 Forsvar og krigsminner		
5.9.2 Minoriteter		
5.9.3 Andre særegne kulturminner		
Kapittel 6 Virkemidler i kulturminnevernet.....	62	
6.1 Tilskuddsordninger		
6.2 Informasjon og formidling		
Kapittel 7 Handlingsplan for perioden 2021-2024.....	65	
Delmål 1		
Delmål 2		
Delmål 3		
Kapittel 8 Kilder og litteratur.....	66	
Vedlegg		
Vedlegg 1-2 – Automatisk fredete kulturminner.....	70	
Vedlegg 3 – Kulturminner av nasjonal verdi.....	72	
Vedlegg 4 – Kulturminner av regional interesse.....	73	
Vedlegg 5 – Reg. verdif. kulturmiljøer i fylkesplan Østfold....	74	
Vedlegg 6 – Reg. verdif. kulturlandsk. i fylkesplan Østfold....	75	
Vedlegg 7 – Gul liste og hensynssoner i sentrumsplanen.....	76	
Vedlegg 8 – Bygninger som ble vurdert for gul liste, men utelatt i forb. med sentr.planen 2019-2031.....	77	
Vedlegg 9 – Hensynssoner i kommuneplanens arealdel.....	78	
Vedlegg 10 – Tilrettelagte historiske ruter.....	79	
Vedlegg 11 – SEFRAK-registrerte bygninger fra før 1850.....	80	
Vedlegg 12 – SEFRAK-registrerte bygninger 1850-1900.....	81	
Vedlegg 13 – SEFRAK-registrerte bygninger i sentrum.....	82	
Vedlegg 14 – Trafostasjoner med verneverdi.....	83	

Grafisk utforming, forsidefoto og alle foto merket LOK:
KLAVESTAD kunst kart landskap v/ Lars Ole Klavestad

Helsidekart: Hans Erik Heines, Sarpsborg kommune

FESTIVITETEN
RESTAURANT

Ladige
Inkolar
Festiviteten

KAPITTEL 1 – KULTURMINNEPLANEN

MÅL

FØRINGER OG FORHOLDET TIL ANDRE PLANER PLANPROSESS OG AVGRENSNING

1.1 INNLEDNING OG OVERORDNET MÅL

Det nasjonale målet for kulturminneforvaltningen er at mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskapning. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på i et langsiktig perspektiv.

Alt kan ikke tas vare på, man må prioritere. Det er viktig at både fortid, nåtid og framtid ses samlet, og at vi klarer å utforme våre fysiske omgivelser slik at samfunnsutvikling og god kulturminneforvaltning kombineres. En god prioritering bygger på kunnskap og faglig kompetanse, både om geografien, historien og forholdet mellom kulturminnene og landskapet.

Selv om et kulturminne ikke inngår i en plan betyr det ikke at det ikke har noen verdi. Det er selvsagt flott at kulturminner ivaretas på ulike nivåer, men da er det mer opp til eiere og lokalsamfunn å bidra til dette selv.

Kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Sarpsborg kommune skal gi et grunnlag for dette arbeidet. Denne planen bygger på «Kommunedelplan for kulturminner 2005-2016», vedtatt av bystyret høsten 2005.

1.2 MÅL

Kulturarven i Sarpsborg skal forvaltes slik at den sikrer en bærekraftig utvikling og verner kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap som dokumentasjon av fortiden og en ressurs for fremtiden.

Kulturminneplanen skal kartlegge viktige og verdifulle kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Sarpsborg kommune.

Kulturminneplanen skal bidra til å forvalte et representativt utvalg av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Sarpsborg kommune.

1.3 BAKGRUNN OG FORMÅL

Formålet med planen er å styrke kommunens kunnskapsgrunnlag om til kulturminner og sikre en effektiv, langsiktig og forutsigbar forvaltning av kulturminner i Sarpsborg kommune. Planen skal inngå i kommunens styringsverktøy i planlegging og saksbehandling som berører kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap.

Kulturminneplanen handler først og fremst om nyere tids kulturminner (etter år 1537) som er kommunens ansvar. Planen skal gi rammer, retningslinjer og bestemmelser for bevaring av kulturminner, kulturmiljøer, kulturlandskap gjennom de virkemidler som fins i plan- og bygningsloven.

Primært omfatter ikke planen fornminner og fredete kulturminner som blir forvaltet av Riksantikvaren og regionalt kulturminneforvaltningsorgan. Imidlertid er slike kulturminner behandlet der de inngår i helhetlige kulturminner og historiske landskap, for å bidra til at kommunen forvalter sammenhengene på en god måte. Planen omhandler faste kulturminner og kulturmiljøer. Immaterielle kulturminner og gjenstander er ikke tatt med i planen da dette ansvaret ligger til museene.

Kulturminneplanen skal brukes som et av grunnlagsdokumentene ved utarbeidelse av kommuneplan, kommunedelplaner og reguleringsplaner i tillegg til byggesaksbehandling for enkeltbygg.

Motstående side: Festiviteten. Foto: LOK.

Nedenfor: Kulturlandskap ved Glomma i Jelsnes. Foto: LOK.

1.4 FØRINGER OG FORHOLDET TIL ANDRE PLANER

I kommunens handlingsplan for 2019-2022 er det vedtatt at kulturminneplanen skal rulleres i løpet av planperioden. Kulturminneplanen bygger på vedtatte planer og føringer fra nasjonalt, regionalt og lokalt nivå.

Kommunale føringer

Kommuneplanens samfunnsdel 2018-2030 – Sammen skaper vi Sarpsborg. Som en del av satsingsområdet «Opplevelser for livet» framheves viktigheten av å formidle lokalhistorie for barn, samt å ta vare på og bruke viktige kulturminner og kulturmiljøer. Å ta vare på kulturminner og bruke dem sees på som et ledd i å gjøre Sarpsborg til et attraktivt sted å bo, jobbe og oppleve.

Kommuneplanens arealdel 2022-2034, der det er definert 46 hensynssoner for kulturmiljøer i bybåndet rundt sentrum, samt i de landlige distriktene, med tilhørende bestemmelser/retningslinjer. Arealplanen inneholder i tillegg hensynssoner for landskap med tilhørende retningslinjer, dette er i stor grad historiske kulturlandskap som er prioritert på bakgrunn av Riksantikvarens KULA-register og temakart i fylkesplanen.

Kystsoneplanen 2021-2033 inneholder egne bestemmelser for kulturminner. Det er utarbeidet temakart for kulturlandskap av nasjonal og regional verdi. Det er også lagt inn hensynssoner kulturmiljø og landskap.

Kommunedelplan sentrum 2019-2031 med sine innarbeidede verne vurderinger i form av hensynssoner gir føringer for kulturminneplanen. Et av plangrepene der er å sikre helhetlige kulturmiljøer. Det er definert syv bevaringsområder i sentrum med bestemmelser til disse hensynssonene. Sammen forteller områdene viktige historier om Sarpsborg som produksjonsby, boligby og grenseby. I planen er det også utarbeidet kart over bygninger som skal bevares, såkalt «Gul liste». Gul liste er en liste over verneverdige enkeltbygg som er et vedlegg til bestemmelser i sentrumsplanen 2019-2031. Dette er bygninger og miljøer en ønsker å bevare. Disse bygningene skal ikke rives.

Reguleringsplaner angir bevaringsverdige bygninger eller områder i form av reguleringsformål eller hensynssoner med tilhørende bestemmelser og/eller retningslinjer. Reguleringsplanene vedtas av kommunestyret. Et eget planregister er tilgjengelig via Sarpsborg kommunes kartinnsynsløsning på nett.

Regionale føringer

Fylkesplan Østfold mot 2050, vedtatt 22.08.2018, med temakart kulturlandskap og kulturmiljøer. Temakartene tar for seg verdifulle regionale kulturmiljø og verdifulle regionale kulturlandskap. Disse er førende for kommunenes arealforvaltning og gir grunnlag for innsigelse i de tilfellene kommunenes planlegging ikke er i samsvar med fylkesplanen.

Kulturminneplan for Østfold 2010-2022 med Handlingsprogram for perioden 2020-2023. Hovedmålet i kulturminneplanen er samtidig et delmål for kulturminnevernet i fylkesplanen: «Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer, med deres egenart og variasjon, vektlegges i samfunnsplanleggingen. Kulturminner og kulturmiljøer vernes, både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Nasjonal kulturminnepolitikk iverksettes på regionalt nivå og det legges til rette for at mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn».

Nasjonale føringer

Stortingsmelding nr. 16 (2019–2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken — engasjement, bærekraft og mangfold. Meldingen presenterer tre nye nasjonale mål i kulturmiljøpolitikken, med vekt på engasjement, bærekraft og mangfold. Med denne meldingen innfører regjeringen begrepet «kulturmiljø» som samlebetegnelse. Begrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng, samtidig gjøres tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken tydeligere. Meldingen beskriver status, utfordringer, muligheter og tiltak i kulturmiljøpolitikken. Blant annet vil regjeringen utarbeide en ny kulturmiljølov og strukturere og samordne bevaringsarbeidet slik at de tre nasjonale målene nås.

Riksantikvarens bystrategi inneholder anbefalinger til regional og kommunal forvaltning, utbyggere og eiere om hvordan viktige historiske bymiljøer bør forvaltes og utvikles.

NBI-registeret er et nasjonalt register over nasjonalt viktige kulturminner i byområdene.

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA) er et register som Riksantikvaren har utarbeidet for å påpeke viktige landskapsinteresser. Både NBI- og KULA-områdene anbefales som hensynssoner i kommuneplanen.

1.5 PLANPROSESS OG AVGRENSNING

Planarbeidet startet med vedtatt planprogram i Kultur og oppvekstutvalget i mai 2019. Arbeidsgruppen har bestått av representanter fra byarkitekt, arealplanlegger, teamleder eiendom, teamleder landbruk, rådgiver byggesak og rådgiver kultur. Faglig veileder og bidragsyter har vært landskapsarkitekt MNLA/kulturminnefaglig rådgiver Lars Ole Klavestad. Historielagene, Eidet lensmuseums venner, Fortidsminneforeningen og Borgarsyssel museum har vært konsultert i prosessen.

For å sikre god forankring ble det lagt opp til en bred medvirkning. Historielagene og andre nøkkelaktører deltok på arbeidsmøter og jobbet spesifikt med å få fram hvilke kulturminner/kulturmiljøer som bør ha et vern. To åpne folkemøter ble avholdt. Det ble også lagt til rette for at innbyggere kunne komme med innspill i etterkant av møtene.

Arbeidet med planen har i stor grad vært å vurdere kulturminner og kulturmiljøer som allerede er registrert og ligger i ulike planer og registre. I tillegg har kommunen i samarbeid med historielagene og konsulent kartlagt, vurdert og prioritert et stort antall lokale kulturminner, som både har blitt foreslått gjennom møter og kommet til gjennom skriftlige innspill. Den lokale medvirkningen har vært vesentlig for et godt resultat. Alle forslag og innspill har vært gjennom en faglig kvalitets-sikring fra kulturminnefaglig rådgiver og arbeidsgruppe. Lokalhistorisk utvikling og begivenheter som har betydning for utviklingen av Sarpsborg er prioritert i planen. Her er både Sarpsborg by og de tre tidligere nabokommunene Skjeberg, Varteig og Tune vist oppmerksomhet. Naturlig nok har områdene, som følge av ulikt landskap og ulik beliggenhet, hatt forskjellig utvikling. Noen områder har derfor høyere tetthet av kulturminner enn andre. Dette gjenspeiles i planen.

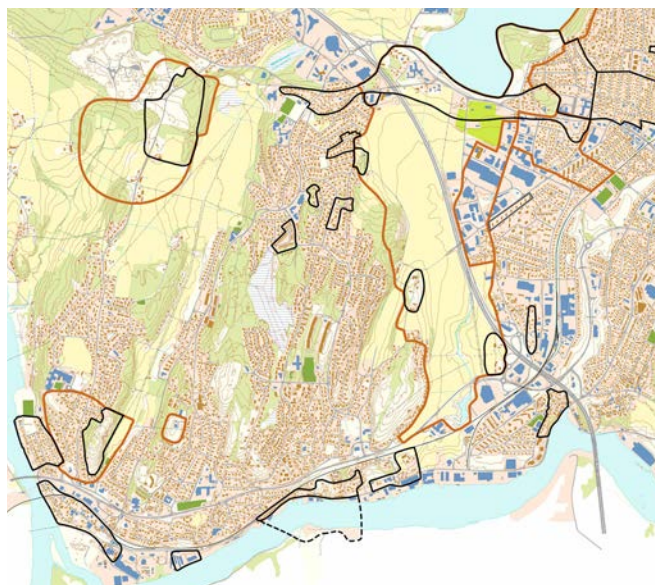
Kommunedelplanen tar for seg kulturlandskap, kulturmiljø og kulturminner, men omfatter ikke immaterielle kulturminner eller løse kulturminner.

Arbeidet med kulturminneplanen har pågått parallelt med revisjonen av kommuneplanens arealdel og kystsoneplanen. En viktig del av arbeidet har vært å avgrense kulturmiljøene,

slik at disse umiddelbart kunne synliggjøres som hensynssoner i de to overordnede arealplanene. Det ble også laget forslag til bestemmelser og retningslinjer til planene.

Alle historielagene i Sarpsborg har vært involvert i planprosessen gjennom å definere og komme med forslag til prioriterte kulturminner og kulturmiljøer i de ulike kommunedelene. Bildet er fra et arbeidsmøte i Varteig. Foto: LOK.

I forarbeidene til kommuneplanens arealdel, våren 2020, ble det gjort et større arbeid med avgrensning av hensynssoner for lokalt viktige kulturmiljøer i randsonen av sentrum. Arbeidet var også starten på kulturminneplan-prosessen.

KAPITTEL 2 – UTFORDRINGER OG MULIGHETER

2.1 FORTETTING

Målet om en bærekraftig by- og samfunnsutvikling innebærer krav om korte reiseavstander, økte byggehøyder og energieffektivisering. Befolkningsvekst i de større byene, utbygging og fortetting gjør at verneverdige bygninger og historiske bymiljøer ofte settes under press. Sarpsborg er i areal en stor bykommune med et lite bysentrum og et stort omland. I Sentrumsplan legges det til grunn for at 40 % av befolkningsveksten i perioden skal skje i sentrumsplanområdet. Dette tilsvarer 3500 personer fram mot 2030. Det betyr at veksten må dekkes gjennom fortetting av allerede bebygd areal og/eller utbygging i nye sentrale områder. I sentrumsplanen understrekes det at ny vekst og utbygging skal ikke gå på bekostning av viktige kvaliteter i bo- og bymiljøet i Sarpsborg. Kulturminneplanen vil være grunnlag for å legge føringer for hvordan utbygging kan gjennomføres slik at Sarpsborg fremdeles kan bevare sin egenart og kvaliteter som småby slik det forutsettes i sentrumsplanen.

I de siste tiårene har mye utbygging og vekst skjedd gjennom fortetting i bebygd areal. I bykjernen har ledige tomter og uutnyttet areal blitt bebygd, og i boligområdene har tomter blitt fradelt til nybygg. Fremover vil denne muligheten bli mindre og fortetting vil måtte skje ved å bygge i høyden. Fortetting vil legge press på verdifulle kulturmiljøer og derfor bør enkelte større områder bevares i sin opprinnelige form. Bevaring av hele områder vil også ivareta arealene mellom bygningene og sikre at fortetting og utvikling ikke går utover behov for friområder, sosiale møteplasser mm. Undersøkelser viser likevel at man i stor grad har klart å ta vare på kulturminner i sentrum.

Kilde: NIKU rapport 81: <https://niku.brage.unit.no/niku-xmlui/handle/11250/281543?locale-attribute=en>

Av SEFRAX-registrerte bygninger i sentrum var det i 2014 kun én bygning som var tapt, 14 hadde en såkalt middels endring, mens 35 hadde en liten endring. 15 av de SEFRAX-registrerte bygningene er tilbakeført til eldre uttrykk. Kilde: NIKU rapport 81: <https://niku.brage.unit.no/niku-xmlui/handle/11250/281543?locale-attribute=en>

2.2 ENDRINGER I LANDBRUKSNÆRINGEN

Jordbrukslandskapet er sårbart for utbygging av bolig- næringsområder. Nye driftsformer i landbruket, med mye leie av jord, samt større maskiner, endrer landskapet. Færre husdyr og mindre behov for de store låvene og andre uthusbygninger endrer det tradisjonelle gårdstunet. Det er blant bondens bygninger tapet av kulturminner er størst. Kilde: NIKU rapport 81: <https://niku.brage.unit.no/niku-xmlui/handle/11250/281543?locale-attribute=en>

Denne kategorien har også høyest andel truede kulturminner. Tapet må sees i sammenheng med strukturelle endringer og effektivisering av landbruket. I Sarpsborg er det ikke foretatt

Estetisk kaos av skilt og bygninger tett opp mot det historisk viktige kirkestedet i Tune. I slike tilfeller er det viktig at arealplanene har gode bestemmelser på byggehøyder og hva som kan tillates av materialbruk, skilt etc. Foto: LOK.

Ingen kulturminner har en tilfeldig plassering i landskapet. Det er viktig at omgivelsene til verdifulle kulturminner vies oppmerksomhet i arealplanene. Bildet viser en gravrøys i Guslundåsen. Inneklemt kulturminner er ofte utsatt for slitasje. Foto: LOK.

De gamle driftbygningene har mistet mye av sin opprinnelige funksjon med låve, lader, fjøs og stall. Mange av enhetslåvene ble reist omkring 1900. De er med på å danne bildet vi forestiller oss av det typiske jordbrukslandskapet i Østfold. Denne låven i Skjeberg er i dag borte. Foto: LOK.

Industribygninger er som regel oppført for å ha en helt spesiell funksjon. De store teglbygningene kan imidlertid representere viktige kulturhistoriske verdier, og i slike tilfeller vil det da være viktig å se på hvordan slike bygninger kan transformeres for en ny, fremtidsrettet bruk. Bildet viser kloralkaliefabrikken på Borregaard, tegnet av arkitekt Arne Pedersen i 1932. Legg merke til det rund trappetårnet. Foto: LOK.

en gjennomgang av gamle låver, fjøs, staller eller våningshus fra før 1850. Det gjør disse kulturminnene veldig sårbare.

Kulturlandskapet vil gro igjen dersom det ikke blir brukt som beitemark og gjengroing er igjen en trussel for arts mangfoldet. Gjengroing bidrar også til tap av kulturminner i form av at de ikke er synlige lenger og kan derfor gå tapt for alltid. Det er særlig fornminnene som er utsatt for dette. Gjengrodde kulturminner i områder med skogsdrift er særlig utsatt for dette. Kilde: NIKU rapport 52 <https://niku.brage.unit.no/niku-xmlui/handle/11250/2567684>

Det er den maskinelle skogsdriften som også i fremtiden vil være den største trusselen hva gjelder tap av eller skade på fornminner. Økt friluftsliv kan også tære på kulturminner i populære utfartsområder når kulturminnene mangler skilting. Flere steder er stein tatt fra gravrøyser for å bygge varder eller bål.

Utbygging av infrastruktur truer kulturlandskapet. Utbygging av nytt dobbeltspor for jernbanen og andre vei- og utbyggingssjekter kan komme i konflikt med viktige elementer i landskapet som alléer, steingjerder, forminner, turveier, sjeldne plantesamfunn, verdifulle biotoper, og lignende.

2.3 RIVING

Riving av verdifulle kulturminner og -miljøer er en utfordring som ofte trekkes fram når det skal fortettes i sentrum, bynære områder eller lokalsamfunn. Tap av kulturminner som følge av riving skjer også i andre sammenhenger. Nye bygningsbehov i landbruket endrer det tradisjonelle gårdstunet, og det kan føre til at kulturminner og kulturlandskap går tapt.

Utfordringen ligger i å forene et levedyktig landbruk med det å ta vare på den fysiske kulturarven landbruket har skapt og forvalter.

Utbygging har ofte gått på bekostning av kulturminneverdier. At mange av kulturminnene og miljøene «bare» har lokal verdi, er bekymringsfullt da den lokale verdien er kommunens spesielle ansvar og er det som gir et område særpreg.

Nye større og mindre samferdselsprosjekter bidrar også til riving av kulturminner og tap av kulturmiljøer. Det er ikke alltid at kommunen er herre over det som besluttet i slike sammenhenger. Ny bro over Sarpefossen er et godt eksempel på dette.

Byutvikling som legger avgjørende vekt på tekniske og økonomiske forhold, kan også føre til riving av verneverdige byggelse og tap av verdifulle kulturmiljøer.

2.4 KULTURMINNER OG KULTURMILJØ SOM GÅR UT AV BRUK

Nye tider gjør at gamle bygninger og kulturmiljøer av kulturhistorisk verdi mister sin funksjon og kan forsvinne helt. Dette gjelder blant annet gamle næringsbygg, mindre butikklokaler, samt uthusbygninger på gårdstun. Det kan skildes sammenslåinger av driftsenheter i landbruket, fraflytting mm. Når f.eks. den tidligere landhandelen gjøres om til bolig, mister den sin opprinnelige form og oppleves ikke som et butikklokale. Dette er imidlertid kulturminner som har vært viktige for Sarpsborgs historie og som kan gå tapt dersom de ikke tas vare på og gis en ny funksjon.

2.5 MANGLENDE KOMPETANSE

Tap av kulturminner kan også skyldes liten kunnskap om kulturminners verdi og betydning. Det kan gjelde både hos eiere, innbyggere, politikere og forvaltere. Dette øker risikoen for at kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap går tapt. Kulturminner er ikke-fornybare ressurser. Det som ikke bevares, går tapt for alltid. Kulturminner i privat eie, er avhengig av eierens interesse, kompetanse, erfaring og økonomisk mulighet. En eier kan velge å ikke vedlikeholde en verneverdig bygning. Den vil da forfalle, og riving kan bli utfallet.

2.6 KLIMA, MILJØ OG BÆREKRAFT

Et annet virkemiddel for å bevare kulturhistoriske verdier, er å skape ny aktivitet i gamle bygninger og miljøer. En gammel sentrumsskole fra 1910 kan få et nytt liv som leilighetskompleks uten at det endres rent eksteriørmessig. Med andre ord kan en eldre bygning transformeres og gi et nytt innhold. I et bærekraftperspektiv er det viktig at kulturminner og kulturmiljøer blir tatt i bruk som ressurser i utviklingen av levende lokalsamfunn og som grunnlag for ny næringsvirksomhet. Godt vedlikehold, bruk, gjenbruk og forbedringer av eksisterende bygninger og kulturmiljøer bidrar til å redusere klima- og miljøbelastningen og er del av det grønne skiftet.

Vern gjennom bruk er derfor fortsatt et viktig prinsipp for bærekraftig kulturmiljøforvaltning. Det ligger en klimagevinst i både bruk, gjenbruk, ombruk og transformasjon fremfor å rive. Gjenbruk/ombruk gjelder både ny bruk av eksisterende bygning og bruk av materialer og bygningsdeler på nytt. Klimagassberegninger brukes nå i større grad for å vurdere riving og nybygg kontra bevaring og oppgradering. Det er viktig at beregningene favner hele livsløpet til bygningen og belastning som følge av riving, og at eldre bygningers faktiske egenskaper brukes som grunnlag i beregningene.

Å ta vare på grøntarealer med hensyn til kulturminner også er positivt med tanke på robusthet mot overvann/økt nedbør (klimatilpasning), kanskje spesielt for de grøntarealene i områder med mye bebyggelse og mange tette flater.

Et fuktigere og varmere klima vil gi økt fare for råteskader, mer insektskader og økt gjengroing for kulturarven vår. Eiere og forvaltere av kulturminner og kulturmiljøer vil få større utfordringer fremover. Flom, skred og ekstremvær kan true verdifulle bygninger og arkeologiske kulturminner og føre til råteskader på gamle tømmerbygninger og -anlegg.

Gjenbruk og transformasjon av gamle bygninger er viktig i et bærekraftig samfunn. Kirkegata skole, som nå har blitt til leiligheter, er et godt eksempel på hvordan flotte bygninger, som har mistet sin opprinnelige funksjon, kan tas i bruk på nytt. Foto: LOK.

Åpning av Tusenårsstien 23. juni 2016. Under mottoet "Tusen år på tusen meter" fikk en stor del av Sarpsborgs befolkning innføring i byens historie. Her på vei mot Kongehøien. Levendegjøring er viktig for å skape interesse for kulturminnene. Foto: LOK.

KAPITTEL 3 – KULTURMINNEVERN

ANSVARSEDELING I KULTURMINNEVERNET

LOVVERK, VIKTIGE DATABASES OG SENTRALE BEGREP I KULTURMINNEVERNET

VERNEVERDI OG VERNEKRITERIER

3.1 ANSVARSEDELING I KULTURMINNEVERNET

Myndighet og forvaltningsansvar i kulturminnevernet er fordelt mellom staten, fylkeskommunen, Sametinget og kommunene. Riksantikvaren er utøvende faginstans for Klima- og miljødepartementet, mens Fylkeskommunen/Sametinget, som regionalt forvaltningsorgan, har fått delegert myndighet gjennom Riksantikvaren. Som følge av regionreformen som trådte i kraft 01.01.2020 vil Riksantikvaren heretter være et fagdirektorat med overordnet myndighet, mens den konkrete oppgaveløsningen i større grad skjer i fylkeskommunene. Søknader om dispensasjoner og tilskudd skal sendes dit. Riksantikvaren skal fortsatt være vedtaksmyndighet for fredninger, innsigelsesmyndighet og klagemyndighet.

3.2 RIKSANTIKVAREN

Kulturminneforvaltningens øverste organ er Klima- og miljødepartementet med hovedansvar for utforming og oppfølging av nasjonal kulturminnepolitikk. Riksantikvaren har ansvar for gjennomføring av den statlige kulturminnepolitikken og har frednings-, innsigelses- og klagemyndighet. De har også dispensasjonsmyndighet for utvalgte kulturminner. Kirkeforvaltning ligger også til Riksantikvaren i tillegg til ansvar for utvikling av digitale tjenester som sikrer en enhetlig kulturminneforvaltning og forvalte sentrale data om kulturminner i offentlig forvaltning.

3.3 REGIONALT ANSVAR

Viken fylkeskommune er regionalt kulturminneforvaltningsorgan for Sarpsborg kommune med delegert myndighet etter kulturminneloven. De har ansvar for å ivareta kulturminner i arealplaner dvs. sørge for at det tas hensyn til kulturminner og -miljøer i planleggingen, også på kommunenivå, har vedtaksmyndighet etter kulturminneloven for de fleste kulturminner jf. ny ansvarsforskrift og kan forberede saker for Riksantikvaren. Fylkeskommunen har fra 01.01.2020 fått ansvar for middelalderbyen Sarpsborg og har også overtatt ansvaret for middelalderke kirkesteder (men ikke selve kirkebyggene).

Fylkeskommunen har ansvar for arkeologiske registreringer (jf. undersøkelsesplikten) der den vurderer det som nødvendig. Fylkeskommunen veileder i kommunenes planprosesser, gjennom faglig rådgivning og formidling av nasjonale og regionale mål og retningslinjer. Etter 01.01.2020 har fylkeskommunen også fått ansvaret for en større andel av de statlig eide bygningene og anleggene som er fredet (Statens kulturhistoriske eiendommer), de fleste arkeologiske kulturminner som er fredet, fredete og vernede fartøy, flere teknisk-industrielle kulturminner og ikke-kirkelige middelalderbygg.

3.4 LOKALT ANSVAR

Kommunen er planmyndighet og har i utgangspunktet bestemmelsesrett over egne arealer. Kommunen har ansvar for at bevaring av kulturminner og kulturmiljøer inngår i areal-

planleggingen på en slik måte at nasjonale, regionale og lokale kulturminneinteresser ivaretas. Plan- og bygningsloven er det mest effektive virkemiddelet kommunen kan bruke til å regulere arealer hvor kulturminner og kulturmiljøer inngår med bestemmelser om vern. Soner som reguleres til bevaring markeres i arealplaner som hensynssoner.

Følgende kommunale virksomheter har kulturminnevern som en del av sitt arbeidsfelt:

Plan og samfunnsutvikling har ansvaret for at hensynet til kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap ivaretas i plansaker.

Byggesak har ansvar for at hensynet til kulturminner ivaretas i byggesaker.

Landbruk har ansvaret for at hensynet til kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap ivaretas i landbruksaker.

Eiendom har ansvar for å forvalte kommunal eiendom med kulturminneinteresser på en faglig god måte.

Kultur har ansvaret for utarbeidelse og revisjon av kommunal kulturminneplan, utarbeide skjøtels- og tilretteleggingsplaner for kulturminnene i kommunen og formidling av kunnskap om lokale kulturminner til kommunens innbyggere.

Interesseorganisasjoner og lokale historielag ivaretar kulturminneinteresser på vegne av allmennheten. De kan bidra med kunnskap, innspill, formidling vedrørende kulturminner og kulturmiljøer i kommunenes planprosesser, delta i høringer og fremme egne planforslag eller påklage reguleringsplanvedtak og vedtak i byggesaker.

Fylkeskommunen overtok fra 2020 forvaltningsansvaret for middelalderbyen Borg fra Riksantikvaren. Bildet viser den nordre enden av byvollen, den såkalte Børærmen. Foto: LOK.

3.5 LOVVERK OG VIKTIGE DATABASER I KULTURMINNEFORVALTNINGEN

Kulturminneloven og Plan- og bygningsloven er de to lovene som gir kulturminner beskyttelse. Kulturminneloven som særlov gjelder foran Plan- og bygningsloven.

Lovverk

Lov om kulturminner (kml)

Lov om kulturminner av 1978 (Kulturminneloven) omfatter kulturminner av nasjonal interesse. Loven definerer hvilke kulturminner som er automatisk fredede, fastslår regler for fredning etter enkeltvedtak, og regulerer eiendomsrett til løse kulturminner. Automatisk fredede kulturminner omfatter alle kulturminner eldre enn 1537. Det samme gjelder byggverk med opprinnelse fra perioden 1537- 1649, dersom ikke annet er bestemt av vedkommende myndighet, og kulturminner under vann eldre enn 100 år. Kulturminner kan være fredet ved forskrift eller vedtaksfredet etter kulturminneloven. Det er byggverk og anlegg i statlig eie (kulturminneloven § 22a) og kulturmiljøer (kulturminneloven § 20) som fredes ved forskrift. Etter kulturminneloven § 15 kan alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy vedtaksfredes.

Kulturminnelovens § 25 pålegger kommuner å melde fra til regional kulturminneinstans om søknader som mottas om å få revet/vesentlig endret bygg eldre enn 1850. Dette for å få stanset et ukontrollert tap av bygninger fra tiden før 1850. Loven håndheves av Riksantikvaren og fylkeskommunen etter delegert myndighet.

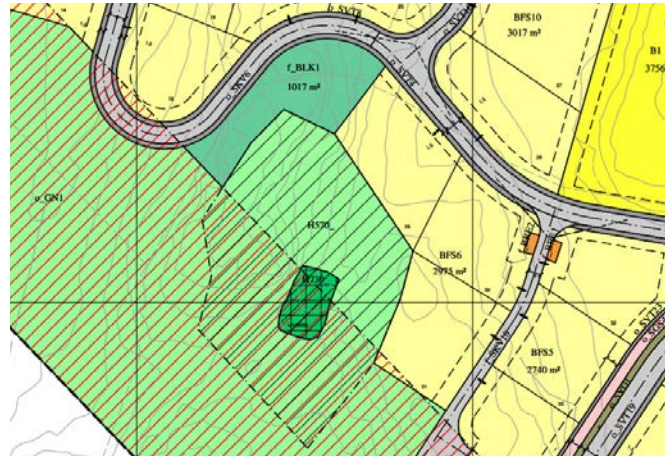

Alle kulturminner fra før reformasjonen (1537) er omfattet av kulturminneloven og er automatisk fredet. Bildet viser den kolossale bronsealderpynten på Buråsen i Jelsnes. Foto: LOK.

Plan- og bygningsloven (pbl)

Lov om planlegging og byggesaksbehandling av 2008 (plan- og bygningsloven) er det viktigste kommunale virkemidlet for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer. Loven skal fremme bærekraftig utvikling til beste for den enkelte, samfunnet

og framtidige generasjoner (§1-1.Lovens formål). Loven regulerer byggetiltak og stiller kvalitetskrav til sikker saksbehandling og arealplanlegging, deriblant bevaring av historiske og kulturelle verdier. Kommunen kan sikre vern av kulturminner og kulturmiljøer gjennom regulering til hensynssoner med bestemmelser og retningslinjer om vern i kommuneplaner og reguleringsplaner.

Reguleringsplaner utarbeides etter plan- og bygningsloven. Utsnitt av reguleringsplan for Navestad-Berg søndre, vedtatt i 2018. Det mørkegrønne krysskraverte området (formål: vern av kulturminner og kulturmiljø + hensynssone 730, båndlagt etter kml). Omkring er det angitt en større sone som sikrer omgivelsene (formål: LNF + hensynssone 570, hensynssone kulturmiljø).

Databaser

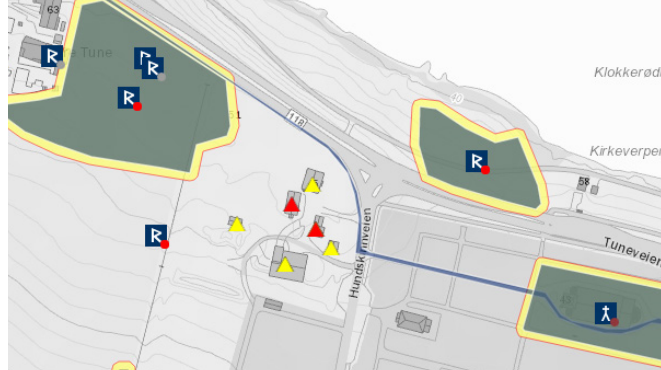
Askeladden

Dette er Riksantikvarens offisielle database over fredete kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Databasen er tilgjengelig for ansatte i offentlig forvaltning.

Basen omfatter arkeologiske kulturminner som er automatisk fredet, eller som krever videre undersøkelser før fredningsstatus kan fastsettes (uavklart vernestatus), nyere tids kulturminner som er fredet eller midlertidig fredet, samt kulturminner som f.eks. er listeført av Riksantikvaren eller prioritert gjennom kommunale kulturminneplaner. Videre vises KULA-områder og NB!-områder i egne lag om ønskelig. I tillegg finnes SEFRAK-registrerte bygninger som lag med direkte link til skannede skjemaer med opplysninger om de enkelte bygningene (se nedenfor).

Det er ikke alle automatisk fredete kulturminner som er registrert, og det fins heller ikke fullstendige registreringer av alle kulturminner. Det betyr at selv om Askeladden viser at det ikke er registrert kulturminner i et område, er det ingen garanti for at det ikke finnes kulturminner i det området. Askeladden oppdateres kontinuerlig med ny informasjon, og det er den sist oppdaterte informasjon som er gjeldende.

Veiledere til Askeladden finnes her: <https://www.riksantikvaren.no/veiledere/askeladden>

Askeladden viser blant annet de automatisk fredete kulturminnene (grått) med fem meters sikringszone (gult). SEFRAK-bygg kan vises på eget lag. Røde trekanten er bygninger fra før 1850, mens gule trekanten er fra før 1900. Utsnittet viser området ved Tune kirke.

Gul liste

Dette er en kommunal liste over verneverdige enkeltbygg i Sarpsborg sentrum. Lista er et vedlegg til bestemmelser i sentrumsplanen 2019-2031 og er knyttet til kommunens kartverk. Dette er bygninger og miljøer en ønsker å bevare. Disse bygningene skal ikke rives. Gul liste omfatter alle bygninger og tiltak på eiendommen.

Kulturminnesøk

Publikumsversjon av Askeladden. Den gir en oversikt over kulturminnene i et område, men er ikke ment for profesjonelle saksbehandlere. Den anbefales ikke brukt i saksbehandling, men er et verktøy og et oppslagsverk for publikum. Link til Kulturminnesøk: <http://www.kulturminnesok.no>

SEFRAK

SEFRAK (SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner i Norge) er et register over bygninger oppført før 1900. SEFRAK medfører ikke vern, men er kun et register over bygninger med en viss aldersverdi. Det finnes en søkbar database med skannede SEFRAK-skjemaer, der man finner detaljerte opplysninger om bygningene, samt bilder. Tilgang kan fås fra kulturarvavdelingen i fylkeskommunen. SEFRAK-bygningene er kartfestet i Askeladden og Matrikkelen (rød trekant = oppført før 1850, gul trekant = oppført 1850-1900), og de enkelte skjemaene kan nås via direkte linker derfra.

Kulturminnekart

Østfold Historielags digitale kart, der de lokale historielagene har lagt inn egenregistrerte kulturminner med K, samt mange verdifulle opplysninger og bilder. NB! Automatisk fredete kulturminner ligger også inne i det digitale kartet med rune-R, men dette er ikke oppdatert slik som i Askeladden og skal ikke brukes i saksbehandling.

Link til Kulturminnekart: <http://kulturminnekart.no/ostfold/>

3.6 SENTRALE BEGREP I KULTURMINNEVERNET

Automatisk fredet kulturminne defineres som synlige og ikke synlige arkeologiske kulturminner eldre enn 1537, erklærte stående byggverk fra perioden 1537 – 1650, samiske kulturminner eldre enn 100 år og skipsfunn eldre enn 100 år.

Forskriftsfredete kulturminner eller kulturmiljøer er kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak.

Utsnitt av Gul liste for Sarpsborg sentrum.

Dette gjelder bygninger og anlegg som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet, samt kulturmiljøer. I Sarpsborg gjelder dette Hafslund vokterbolig i krysset mellom Østfoldbanens østre- og vestre linje, en del av Kolstad sykehjem, samt forsvarsverkene Greåker fort, Ilesjøbatteriet, Ravneberget fort og Vestre batteri.

Hensynssone. Dette var et nytt begrep i plan- og bygningsloven i 2009. Hensynssonene angir områder hvor det skal tas særlige hensyn, f.eks. til kulturmiljø (H570) eller landskap (H550). Til slike soner skal det knyttes retningslinjer. En hensynssone kan også vise et område som er fredet etter kulturminneloven (H730), f.eks. middelaldergrunnen i Sarpsborg. Hensynssonene har erstattet spesialområdene i den gamle plan- og bygningsloven.

Immaterielle kulturminner og immateriell kulturarv betyr praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter, f.eks. tro, tradisjoner, sagn, stedsnavn og hendelser.

Kulturlandskap er landskap som har fått sin form gjennom menneskelig påvirkning.

Brukes oftest om dyrket jordbrukslandskap og beitemark.

Kulturmiljø defineres som «områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng» (Kml §2). Kulturmiljø blir brukt både om kulturlandskap med gårdsanlegg og andre kulturminner, og ombygningsmiljøer, tettsteder og byområder. Kulturmiljøer kan ha stor tidsdybde eller de kan være omfattet av f.eks. mange godt bevarte bygninger fra samme periode, som utgjør en helhet.

KULA-registeret ble opprettet av Riksantikvaren i 2015 og er en oversikt over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. Det er et kunnskapsgrunnlag og forvaltningsverktøy for kommunene og andre myndigheter som påvirker og styrer utviklingen av landskap. Områdene kan også gi grunnlag for innsigelse ved nye arealplaner. To landskap i Sarpsborg inngår i registeret: Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund (industrilandskap) og Skjeborgsletta-Oldtidsveien (jordbrukslandskap med arkeologiske kulturminner). Det tilrås at områdene skal vises med hensynssoner i kommuneplanen, og for hvert landskap oppgir registeret råd om sårbarhet og forvaltning. Link til Østfold-rapporten på Riksantikvarens hjemmeside: <https://ra.brage.unit.no/ra-xmlui/handle/11250/2358228>

Listeførte kirker. Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte, for eksempel Greåker kirke. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Det betyr at de skal behandles med like stor respekt som fredete kirker. Listeførte kirker skal behandles i henhold til det såkalte kirkerundskrivet fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljødepartementet (<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/t-300-kulturminne-kirke/id278976/>).

Løse kulturminner er kulturminner som f.eks. gjenstander og redskaper. Kulturminner som er flyttbare.

NBI-registeret er en liste over bymiljøer i Norge som har nasjonal kulturhistorisk verneinteresse. NBI-registeret angir områder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Det innebærer ikke formelt vern at et kulturmiljø er med i NBI-registeret, men det gir et grunnlag for angivelse av nye hensynssoner iht. plan- og bygningsloven. Områdene kan også gi grunnlag for innsigelse ved nye arealplaner. Sarpsborg har fire NBI-områder: Kulåsparken, Opsund, Middelalderbyen og Aksene i sentrum. Link til NBI-registeret: <https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

SKE – Statens kulturhistoriske eiendommer er et register forvaltet av Riksantikvaren, som brukes ved utarbeidelsen av landsverneplaner innenfor ulike sektorer som helse, forsvar, justis og undervisning. Landsverneplaner skal danne grunnlag for eventuell forskriftsfredning i henhold til kulturminneloven. Eksempler på eiendommer i Sarpsborg som er omfattet av en slik landsverneplan er Tune teknikeren fra 1960-tallet, Hasle trafo (trafobygningen fra 1963) og høyspentlinje fra Hasle trafo til Borgvik i Sverige satt i drift fra 1963.

Vedtaksfredet bygg og anlegg er kulturminner som er fredet etter kulturminnelovens §§15, 19 eller 20. Sarpsborg har to vedtaksfredete bygninger: Hovedbygningene på Hafslund hovedgård og Skjeberg prestegård.

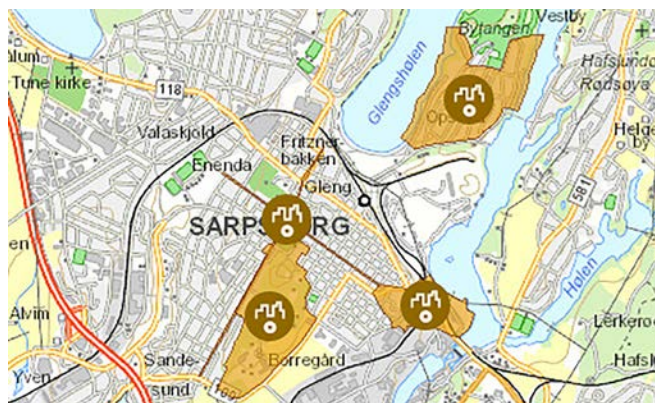
Vestre batteri ble forskriftsfredet i 2004 sammen med en rekke andre forsvarsverk som var prioritert i Forsvarets landsverneplan.

Avgrensning av KULA-område Skjebergsletta-Oldtidsveien.

Avgrensning av KULA-omr. Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund.

Avgrensning av NBI-områder i sentrum og på Opsund.

Greåker kirke fra 1974 er en av landets første kjernekirker. Arkitekten Aksel Fronth er født i Sarpsborg. Foto: LOK.

Sarpsfossen. Foto: LOK.

3.7 VERNEVERDI OG VERNEKRITERIER

Verdien et kulturminne tillegges er ikke konstant. Hva som oppfattes som verneverdig kan variere og endre seg i takt med samfunnet for øvrig. Det er vanskelig å forutse hva som blir sett på som verneverdig i fremtiden. Kulturminneplanen forsøker likevel å gjøre nettopp dette. Derfor er det viktig å bevare et bredt mangfold av kulturminner, samtidig som kulturminnevernet tilpasses de endrings- og utviklingsbehovene som til enhver tid oppstår.

Som grunnlag for vurderingen av kulturminners verdi har Riksantikvaren utarbeidet et sett med verneverdier og vesentlige egenskaper. De tre kategoriene verneverdi er:

1. Kunnskapsverdi – (dokumentasjons- og kildeverdi) som er faktisk kunnskap om kulturminnene.
2. Opplevelsesverdi – som er utover faktisk kunnskap, som for eksempel arkitektonisk verdi, estetisk verdi mm.
3. Bruksverdi – (økonomisk verdi, ressursverdi, næringsverdi, utviklingsverdi, formidlingsverdi, pedagogisk verdi, museal verdi, tilgjengelighet, verdi av gjenbruk i klima/miljøperspektiv).

Begrunnelsen for vern av et kulturminne i Sarpsborg er basert på faglig skjønn med støtte i Riksantikvarens vernekriterier.

Bygdehallen i Varteig er et kulturminne fra en tid før Sarpsborg ble storkommune i 1992. Bygningen ble tegnet av Gunerius Furuholmen i 1922. Foto: LOK.

VERNEKRITERIER BRUKT I KULTURMINNEPLANEN

Følgende kriterier ligger til grunn for utvelgelsen av lokale viktige kulturminner og kulturmiljøer som skal prioriteres:

- Kulturminnene/kulturmiljø som bidrar til å kaste lys over viktige historiske faser av byens historie og til kommunedelene som utgjør Sarpsborg kommune.
- Representativt for mangfoldet av kulturminner/kulturmiljøer i Sarpsborg.
- Type kulturminne det er svært få av igjen i Sarpsborg, men som har vært vanlig.
- Kulturminne/kulturmiljø som er særdeles godt bevart i lokal sammenheng.
- Kulturminne/kulturmiljø som ligger i godt bevart kulturhistorisk landskap.
- Kulturminne som ligger i nær tilknytning til kulturmiljø med nasjonal verdi.
- Kulturminne/kulturmiljø som har identitetsverdi for Sarpsborgs innbyggere.
- Kulturminner som inngår i en landsverneplan eller regional plan, oversikt e.l., men som ikke er fredet.
- Kulturminne/kulturmiljø som er tilrettelagt for publikum.

Som nevnt i kapittel 1.4 har det vært en omfattende prosess med utvelgelse og prioritering av kulturminnene/kulturmiljøene. Sarpsborgs lange og svært rike historie, samt det store arealet tatt i betraktning, er det naturlig å prioritere et forholdsvis høyt antall kulturminner inn i planen. Studier utført av NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning) har vist at Sarpsborg i nyere tid har hatt et stort kulturminnetap, og det er derfor viktig at man gjennom planarbeidet har gjort en bred og grundig vurdering og prioritering. Dette er i stor grad kulturminner som ikke er omfattet av juridisk vern som fredning og reguleringsbestemmelser. En kulturminneplan er ikke juridisk bindende, men den er et viktig dokument som blant annet er del av grunnlaget for hvilke kulturminner som hensyntas i framtidig arealplanlegging og byggesaksbehandling.

HVORDAN HAR KULTURMINNENE BLITT TIL OG HVORFOR LIGGER DE DER DE GJØR?

Sarpsborg er en stor kommune med et landskap som har en lang og interessant historie. Den følgende teksten beskriver hvordan Sarpsborg har blitt til, både byen og omlandet. Hver fase har etterlatt seg ulike former for kulturminner. For å kunne lese og forstå historien i framtiden vil det være viktig å ivareta disse kulturminnene på en god måte. På denne måten blir det en tydelig sammenheng mellom historien, kulturminnene og planen. Naturformene, geologien, beliggenheten og isens påvirkning ligger som et viktig bakteppe for å forstå hvordan menneskene har tatt landskapet i bruk og til en hver tid etterlatt seg spor.

Historien er inndelt i følgende ni kapitler:

1. Landskapsgrunnlaget
2. Det arkeologiske landskapet
3. Middelalderen og en av landets eldste byer
4. Bybrannen, flyttingen og raset
5. Herregårdene og den første sagbrukstiden
6. Byggenopprettelsen og framveksten av det nye Sarpsborg
7. Industrialiseringen
8. Borregaard fabrikkens påvirkning på byen
9. Kommunesammenslutningen

4.1 LANDSKAPSGRUNNLAGET

Sarpsborg kommune utgjør ca 405 km², hvorav 370 km² er landareal. Kommunen strekker seg fra kysten med Skjebergkilen i sør til høyereliggende skogsområder ved Kjerringåsen i Tune og Høgnipa i Skjeberg i nord. I 1992 ble Sarpsborg sammenslått med nabokommunene Tune, Skjeberg og Varteig. Av det samlede arealet er 45% produktiv skog, uproduktive områder og dyrka mark er på hver 19,5%, mens bebyggelsen utgjør 6,8 %. Tvers gjennom kommunen, i hver sin retning, strekker to av landets markante landskapslinjer seg; Glomma fra nord mot sør og Raet fra sørøst mot nordvest. I punktet der de to landskapslinjene krysser hverandre ligger Sarpsfossen, der byen Borg ble anlagt i 1016 og der Sarpsborg ligger i dag.

For 20.000 år siden var mesteparten av Skandinavia dekket av is. Etter en lang tid med ekstrem kulde begynte det å smelte. Isen trakk seg gradvis tilbake. Fra tid til annen kom det nye kuldeperioder som gjorde at nedsmeltingen stoppet opp eller at isen la på seg litt igjen. I slike tilfeller la det seg opp store render med grus og sand i bunnen av fronten på den høye iskappen. Disse var delvis et resultat av at isen skjøv opp masser når den vokste og delvis av at bølgene skyllet opp finstoffer utenfra. Prosessene gjorde at nordsiden av morenen gjerne ble noe brattere enn sørsiden. For om lag 11.000 år siden stoppet ismeltingen omtrent helt opp, og isen ble stående rolig i rundt 800 år. Slik ble Raet til. Gjennom Østfold har vi flere parallelle morener som vitner om isens bevegelser, for eksempel mindre morene ved Brandstorp og

Gunnarstorp. Ingen av dem er like kraftige som Raet. Det må også være grunnen til at den har fått sitt eget navn. Gjennom Sarpsborg kommune kan Raet følges på følgende vis fra sørøst mot nordvest: Rokkeveien-Sandbakken-Klavestadhaugen-Borgenhaugen-Hafslund-Kulås-Fritznerbakken-Trompeten-Tune-Grålum-Vister-Eidet-Sanne. Ettersom morenen ligger som en lang streng på tvers av de nordøst-sørvest-gående daldragene fungerer den også som en demning. På nordsiden av Raet ligger Tvetervannet, Isesjø, Glengshølen, Tunevannet og Vestvannet. Vannene er markante elementer i landskapsbildet. Utenfor Raet er det knapt et lite tjern.

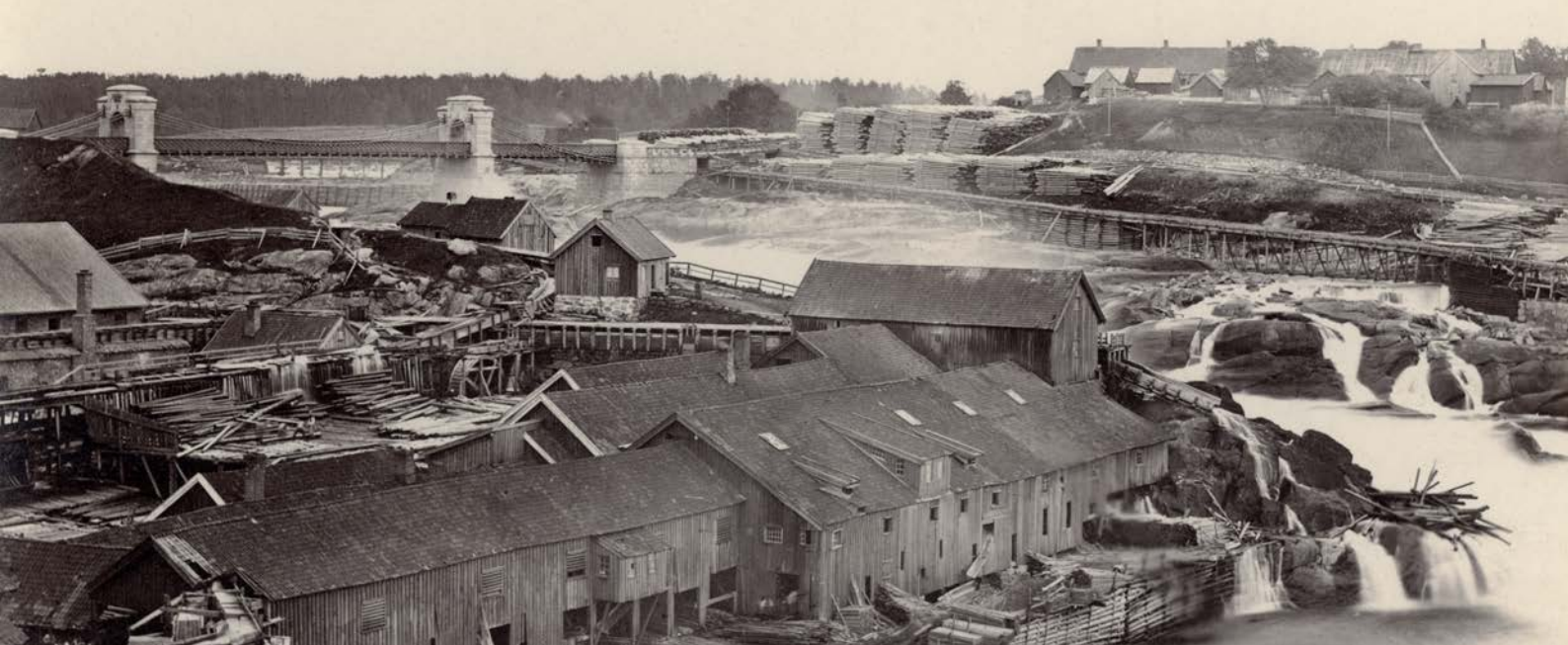
Gjennom Østfold strekker Raet seg fra Halden i sørøst til Moss i nordvest. Den langstrakte formasjonen ble en viktig ferdselsåre der folk og fe kunne ta seg over de fuktige leirområdene, som opprinnelig hadde vært havbunn. I tillegg var også jorda på morene godt drenert og lettdrevet. Her egnet det seg å bygge og bo. Slik er det fremdeles.

Raet deler Sarpsborg inn i to typer landskap. Geologien består i stor grad av gneis på innsiden av morenen og granitt på utsiden av den. Innenfor Raet er det karrige og grov ås- og skogsområder med vann og dyrka mark i dalgangene. Utenfor Raet er det store leirsletter som er gammel havbunn som ble tørrlagt for 3-4000 år siden, som følge av landhevning. Slettene deles opp av lave åser og små fjellskjær. Gårdene ligger ofte på høyder ute på, eller i kanten av, slettene og er karakteristiske for landskapsbildet.

Gjennom Sarpsborg deler Glomma seg i to. Hovedløpet går gjennom Sarpsfossen, mens et vestre løp går gjennom Mingevannet, Ågårdselva og Visterflo, og løper sammen med hovedløpet ved Greåker. Mellom de løpene dannes en stor «øy», Tunøya, der Jelsnes utgjør den nordre delen. Et gammelt bygdenavn på dette området var Alnes, der førsteledet 'al', som kan bety smal stripe, trolig betegnet elvene som omkranset øy.

Før Sarpsbrua ble anlagt i 1854 var det ikke mulig å ta seg over Glomma ved Sarpsfossen. Hovedferdselsåren gikk derfor fra Skjeberg kirke vestover via Hauge, Skadalen og Sundløkka, over Sannesund, og videre opp til Tune kirke, der den fulgte Raet videre til Moss via Solli. Det var også et overfartssted ved Opsund, men her var det ingen hovedferdselsåre. Traséen over Sannesund ble i stor grad gjenopptatt på slutten av 1970-tallet, da biltrafikken på E6 ble ledet utenom sentrum, og over den nyanlagte brua på E6.

Før det ble noen former for veier var Glomma og sjøene de viktigste ferdselsårene. Fossen utgjorde imidlertid en barriere. Skip og båter ble trolig trukket over Raet både gjennom Eidet, Alvimdalen og Torsbekkdalen, før de kunne ta seg videre innover landet til Eidsberg kirke, der de på ny måtte trekkes over land forbi fossefall, til Øyeren. Navn som Eidet og Eidsberg beskriver disse dragstedene.

Sarpsfossen på siste halvdel av 1800-tallet.

Viktige historiske landskapstrekk å ha et bevisst forhold til i arealplanleggingen er:

- Sarpsfossen
- Raet (Rokkeveien, Dondern, Hafslund, Kulås, Trompeten, Tune-Grålum)
- Glomma (kulturlandskapet i deler av sideterrenget og rundt evjene)
- Leirslettene (Skjeborgsletta, Ingedal, Hafslund, Storedal, Ullerøy-draget, Alvim-dalen, Vister)
- Hovedferdselsårene (Raveien og Den fredrikhaldske kongevei over Sannesund)
- Gårdsklyngene som ligger spredt i kulturlandskapet

4.2 DET ARKEOLOGISKE LANDSKAPET

Alle kulturminner er knyttet til landskapet på en eller annen måte. Steinialderens fangstboplasser lå gjerne nær strandkanten ved fiskerike sund. Bronsealdermenneskene hogde sine helleristninger i granitten ved leirslettene eller vannveiene, mens de mektige lederne ble gravlagt i store steinrøyser på åstoppe. Jernaldergårdene ble anlagt i tilknytning til steder som var egnet for dyrking eller beite. Det kunne være både på morenene og på leirslettene. Tett inntil gårdene anla de ofte gravplassene sine. Ferdselsårene til lands gikk på morenene, der man kunne komme tørrskodd langt av sted, eller på tvers, der man måtte ta seg fram mellom sjøene eller forbi fossefall. Sporene etter ferdsele til fots eller på hesteryggen sees i dag i form av hulveier, som oftest som små bruddstykker. På markante høyder i landskapet anla folkegrupper små borger i romertiden eller folkevandringstiden. De har senere blitt kalt bygdeborger, og det er usikkert hvilken rolle de har spilt; om de har vært maktsymboler, forsvarsverk eller begge deler.

Sarpsborg er en av de kommunene i Norge med størst konsentrasjon av arkeologiske kulturminner, dvs. automatisk fredete kulturminner fra før reformasjonen i 1537. Pr. 04.05.2021 er det i følge Riksantikvarens kulturminnedatabase registrert 1024 automatisk fredete kulturminner (lokaliteter) i kommunen, fordelt på 2763 enkeltminner.

Noen av landets eldste boplasser er funnet i nærheten av Høgnipa, på Degernes-siden, bare 900 meter fra grensa til Sarpsborg. Boplassene ligger 150-160 meter over havet og var fangstboplasser i kanten av en øy for nærmere 10.000 år siden. Fra yngre deler av steinalderen er det gjort en rekke løsfunn av redskaper, særlig i tilknytning til morenene. Imidlertid skjuler gamle strandterrasser langs strømrrike sund mange boplasser. Under arkeologiske registreringer i 1990 og 2010 ble det funnet en rekke boplasser i nordkanten på Blå-kollen i Skjeberg. Kollen har tidligere utgjort en holme, og bosetningene her har ligget i strandkanten later de til å være fra 6000-8500 f.Kr. Boplassene fra denne tiden er imidlertid ikke synlige i landskapet for et utrent øye. I Norge er det få kjente graver fra steinalder. Av de få kjente gravene er en såkalt dysse på Skjeltorp i Skjeberg, datert til 3600 f.Kr.

For 3-4000 år siden ble store deler av leirslettene som i dag utgjør den dyrka marka i kommunen tørt land. I starten var dette fuktige beitemarker. Markene må ha spilt en viktig rolle for både folk og fe, men dette var lenge før den tunge blåleira lot seg dyrke. Det er her vi finner helleristningene. Sarpsborg er blant de kommunene i landet med flest helleristningsfelt fra bronsealderen. Bare på Skjeborgsletta er det rundt 200 felt. En annen rik konsentrasjon er i området Ingedal-Syverstad-området. Spredte forekomster finnes også på Borgen, Hafslund, Alvim og Kalnes. I bronsealderen (1700-500 f.Kr.)

Dyssen på Skjeltorp i Skjeberg er blant de få kjente steinaldergravene i Norge. Foto: LOK.

anla menneskene de første gårdene i dette området. Trolig ligger mange av dagens gårdstun på de samme, tørre plassene som man bosatte seg på den gangen. I kommunen finnes også noen av Østfolds største gravrøyser fra denne perioden, blant annet to på Gunnarstorp i Skjeberg, flere i Ullerøy og Skjebergmarka, samt en på Buråsen i Jelsnes.

I jernalderen ble gårdene flere. De danner grunnlaget for den gårdstrukturen og de gårdsnavnene vi har i dag. En endring i skikk og religion gjorde at man nå ofte anla gravplassene i synsavstand fra gården. I kommunen finnes det flere store gravfelt med graver fra eldre og yngre steinalder. Feltene inneholder svært mange synlige gravminner i form av hauger, røyser, steinlegninger, steinringer og bautasteiner. De største er Opstadfeltet, Trompeten, Kulås, Storedal, Gunnarstorp og raryggen ved Rokkeveien. Av rundt 70 bygdeborgere i Østfold finnes 17 i Sarpsborg. Herresal og Jomfrusal i nord for Kurland, samt Trinborg i Skjebergmarka, er de med kraftigst murverk. Bygdeborgene er i dag viktige turmål som det gjerne knyttes tradisjon og fantasiforestillinger til.

På markante plasser i de forhistoriske kulturlandskapene ble kirkene reist i middelalderen. Kirkenes plassering var ikke tilfeldig. Dette var steder som på et eller annet vis hadde en viktig betydning.

Viktige landskap med arkeologiske kulturminner er:

- Skjebergsletta
- Oldtidsveien
- Ingedal
- Raryggen ved Rokkeveien
- Raryggen ved Tune, Grålum og Opstad
- Bygdeborgene Herresal og Jomfrusal

Sarpsborg har flere av landets største gravfelt fra jernalderen. Mange av dem er tilrettelagt for publikum. Dette er fra Opstad.

Ingen andre steder i Norge finnes en større konsentrasjon av helleristninger fra bronsealderen enn i ytre Østfold. Her fra Hafslund.

4.3 MIDDELALDEREN OG EN AV LANDETS ELDSTE BYER

Borg ble grunnlagt av Olav Haraldsson (Olav den hellige) i 1016. Byen ble en viktig oppholdsplass for kongen gjennom flere vintre. I Heimskringla kan vi lese at Olav lot føre til Sarpsborg alt som trengtes av forråd til vinteropphold, at han satt der hele vinteren, plasserte sine menn i «alle sysler» og fjernet svenskekongens ombudsmenn i Ranrike. Foruten den første vinteren kom kongen tilbake og oppholdt seg i byen ved Sarpen både vinteren 1019-20, 1025-26 og 1027-28. Alt-så brukte Olav plassen som et sete i rundt tolv år. På denne tiden måtte kongene reise mye omkring for å befeste makten sin. I Norge var Nidaros den byen som hadde størst betydning både politisk, militært og økonomisk på denne tiden. Oppbyggingen av Borg har imidlertid vært viktig for at Olav skulle befeste sin makt på østsiden av Viken, de områdene som i dag utgjør Østfold og Bohuslän. Her samlet kongen til seg Vikens stormenn til drøftelser og gjestebud, la sammen med biskop Grimkell grunnlaget for kristenretten og gjorde dermed Borg til et administrativt sentrum. Det er takket være Olav at vi på denne tiden kan begynne å snakke om det som i dag er Østfold som et norsk område. Sagaene framhever at oppgaven i Viken ikke bød på særlige problemer når det gjaldt kristningen. Her var grunnen vel forberedt gjennom den trygge forankringen Olav hadde i distriktene omkring sitt sete i Borg. Herfra foretok han så ekspedisjoner omkring i hele landet for å tvinge gjennom den nye troen.

Sagaene forteller at kong Olav lot bygge en jordborg ved Sarpsfossen. Konturene av den over tusen år gamle borgen er fremdeles synlige. Vollen strekker seg over en strekning på litt over 400 meter og danner en slak bue på innsiden av neset som dannes der Glomma gjør en sving før den faller utfor fossen. Den har siden midten av 1800-tallet blitt betegnet som St. Olavs vold eller Olavsvollen. Ifølge Snorres kongesagaer var vollen bygd av stein, torv og tømmer. Utenfor var det en grøft. Som en del av anlegget ble det også bygd en stor jordborg. Vollen hadde et fundament av kampestein med en bredde på åtte-ti meter og en vollkrone som var to-fire meter høy og rundt to meter bred. Muligens kan den ha hatt et

St. Nicolas kirkeruin. Foto: LOK.

palisadeverk av tre på toppen. Utenfor vollen har det trolig vært en tørrgrav med en dybde på rundt tre meter. Denne type borger var vanlige i England og Nord-Europa, men i Norge er Borg det eneste bevarte eksempelet vi har. Vi kan også gjerne sammenligne den med de kjente vikingbyene Birka i Sverige og Hedeby i Tyskland. Hvorvidt det lå noen form for bebyggelse på stedet da Olav ankom vet vi ingen ting om. Et stort antall graver fra jernalderen, i Kulås, forteller imidlertid at det må ha vært bosetting i området fra før. Nærheten til det gamle maktsenteret Tune er også åpenbar. Fossen som naturfenomen må i alle tider uansett ha tiltrukket seg folks oppmerksomhet. Kanskje kan det i disse traktene ha vært en form for handelsplass eller et sted hvor man lastet om varer. Ifølge Snorre anla Olav en kjøpstad innenfor jordborgen, og det kan tenkes at dette har vært en videreføring av en tradisjon som allerede fantes i området. En god ting med Borg var at skipene på grunn av fossen ikke kunne legge til innenfor selve borgområdet. Havnen lå noen hundre meter lenger ned i elva, ved Buene eller Sandesund. Dermed var handelen godt vernet. Snorre betegner Borg som landets tredje eldste by, etter Tønsberg og Nidaros.

Innenfor byvollen ble det reist både en Olavskirke og en Mariakirke, og like utenfor vollen en Nicolaskirke, som er den vi ser murene etter inne på Borgarsyssel Museums område i dag. Den hadde en utforming mye lik Råde kirke, slik den fremdeles ser ut. Tingstedet, eller Borgartinget, var på kirkebakken utenfor Mariakirken. Selve middelalderbyen var både innenfor og utenfor vollen. Hvor mange mennesker som bodde i middelalderbyen Borg er det vanskelig å beregne, men man har anslått at det kan ha dreid seg om mellom 300 og 500.

Da Sarpsborg skulle markere sitt 900 årsjubileum i 1916 ble middelalderhistorien viktig. Kirkeruinen ble gravd ut og omkring den ble det opparbeidet en ruinpark som ble opptakten til Borgarsyssel museum. På Lilletorget ble skulpturen av Olav avduket. På 1920-tallet ble Olavsvollen merket med merkestein og delvis restaurert. Siden den gang har markeringen av Olsok vært viktig for byen. I forbindelse med Østfoldutstillingen i 1930, og som en markering av 900-årsjubileet for

Olav Haraldssons død, ble Olavskapellet reist på Borgarsyssel museum. Kirkebygget er inspirert av Østfolds middelalderkirker og formidler historien til middelalderske gjenstander og utsmykninger som finnes i steinkirkene i Østfold. I byen har man også valgt å kalle opp gatene etter middelalderens persongalleri. Også ved 1000-årsjubileet ble markeringen av Olav den hellige viktig. Formidlingsbygget Olavs hall ble reist på Borgarsyssel og kunstverket Genesis, som viser den unge Olav, ble avduket.

Foruten ruinen etter St. Nicolaskirken er de øvrige middelalderske kirkestedene viktige kulturminner. I middelalderen (ca 1000-1536) ble reist kirker i Ingedal, Skjeberg, Ullerøy, Varteig, Tune og Holleby (Alnes). Av disse er det kun de to steinkirkene i Ingedal og Skjeberg som fremdeles står. De øvrige er erstattet med nyere kirkebygg. En liten middelalderkirke på Bø i Skjeberg er i likhet med bykirkene i Borg helt forsvunnet. Tune var én av to fylkeskirker i det gamle Vingulmork. Det i seg selv bekrefter at vi her har å gjøre med en viktig plass. Tune kirke utgjorde det største kirkebygget i fylket. Vingulmork var det gamle navnet på et småkongedømme og senere jarledømme i norrøn tid og middelalder i området rundt Oslofjorden. Skjeberg kirke er blant de største og rikest utsmykkede middelalderkirkene i Østfold, blant annet med en av landets flotteste døpefonter.

I tillegg til historiene om Olav Haraldsson er det ytterligere to andre personer som kan knyttes til middelalderens kongeætter: Magnus den blinde og Inga fra Varteig. Vinteren 1113-14 oppholdt kong Eystein Magnusson seg i byen. I likhet med Olav Haraldsson hadde også han mange storbønder og høvdinger boende hos seg på kongsgården mens han var der. En av disse var Olav fra storgården Storedal i Skjeberg. Han hadde med seg familien sin. Kongen fikk et godt øye til den vakre og kloke datteren Borghild. Etter at kong Eystein utover sommeren 1114 hadde forlatt Sarpsborg, og ryktene hadde begynt å gå, reiste hans bror og rival, Sigurd Jordsalfar, sporenstreks til Storedal og tok Borghild til sin frille. Hun fødte senere en kongesønn, som i sagaene skulle bli kjent som Magnus den blinde. Slik ble også Storedal trukket inn i Norges middelalderhistorie.

En spennende parallell til historien om Borghild fra Stordal handler om Inga fra Varteig. Håkon Håkonssons saga forteller at kong Håkon Sverresson oppholdt seg lenge i Borg høsten 1203. Her hadde han frillen Inga fra Varteig åpenlyst hos seg i herberget. Hun var i slekt med bymannen Audun i Borg og hadde mange gode frender i Borgarsyssel. Håkon Sverresson døde nyttårsdagen 1204, og den følgende sommeren fødte Inga en gutt på Folkenborg i Eidsberg. Han vokste opp og ble kong Håkon Håkonson. Som birkebeiner ble det nyfødte kongsemnet jaget av baglerne, som dominerte på Østlandet. Det mest kjente bildet på dette er maleriet av birkebeinerne som frakter den lille Håkon over fjellet til Lillehammer.

Kart fra 1896, som viser omfanget til Borregaardsraset i 1702.

Viktige kulturminner fra middelalderen er:

- Olavsvollen, St. Nicolas kirkeruin og bygrunnen etter middelalderbyen
- Skjeberg kirke
- Ingedal kirke
- Tune kirkested med Tunesteinens funnsted og tiliggende gårds- og kulturmiljøer på Valaskjold, Tingvoll og Alvim.
- Historiene fra sagalitteraturen

Nyere tids kulturminner som bygger opp under middelalderhistorien og byidentiteten er:

- Skulpturene av Olav på Lilletorget (Gustav Lerum 1916) og St. Marie plass (Finn Erik Modahl 2016)
- Ruinparken og Olavskapellet
- Merkesteinene på Olavsvollen, og minnesteiner for bydannelsen og Borgartinget
- Aksen (St. Marie gate) mellom St. Nicolaskirken og Tune kirke
- Markeringen av Olsok og Olavsdagene
- Stordalsanlegget, som er oppført på Magnus den blindes fødested

Olavsvollen, slik den ble rekonstruert i Borregaardsbakken i 1927.

4.4 BYBRANNEN, FLYTTINGEN OG RASET

I 1567, under den nordiske sjuårskrigen, ble Sarpsborg hjem-søkt av svenskene og brent. Samme skjebne led også Oslo og Hamar. Sannsynligvis ble også den gamle kongsgården i Borg lagt i aske. Byen ble ikke bygd opp igjen, men oppsto isteden som det som noen år senere fikk navnet Fredrikstad, 13 kilometer sørover på østsiden av Glommas bredd. Her ville en by ligge mer gunstig til i forhold til jordbruksarealer, havn og tilgang til ressurser i havet. Den adelige herregården Borregaard ble imidlertid bygd opp på ruinene. Bruksretten til de omkringliggende markene var det imidlertid store stridigheter om. Nesten hundre år etter brannen fikk gården forhandlet seg fram til en årlig leie til Fredrikstad for å få bruke de gamle bymarkene. På tuftene etter bybrannen må det utenfor murene like vest for kirkeruinen ha reist seg noen få hus. Fra 1575 og framover mot 1900 betegnes dette området som Gamlebyen. Navnet refererer seg til Fredrikstad, som jo nå var nybyen.

I begynnelsen av februar 1702 skjedde det en naturkatastrofe på Borregaard. Et område på 380x340 meter på vestsiden av fossen raste ut i Glomma. En leirskorpe med en gjennomsnittlig tykkelse på 10-15 meter gled ut, og på sitt høyeste var raskantene opp mot 34 meter. Raset er et av de største leirskredene i Norge noensinne, og det er beregnet at ca 1,3 millioner kubikkmeter masse raste ut. Det meste av området der middelalderbyen hadde ligget forsvant. Det samme gjorde Borregaard. 14 mennesker og rundt 200 dyr styrtet i elva og mistet livet. Rasgropa er fremdeles godt synlig i landskapet, over 300 år etter naturkatastrofen. Den omgir den monumentale teglbygningen som ble oppført som Borregaards cellulosekokeri på 1950- og 60-tallet.

Viktige kulturminner etter bybrannen og raset er:

- Eventuelle spor som finnes i bygrunnen etter middelalderbyen
- St. Nicolas kirkeruin
- Rasgropa

Hafslund hovedgård. Foto: LOK.

4.5 HERREGÅRDENE OG DEN FØRSTE SAGBRUKSTIDEN

Østfold fylke gikk fram til 1918 under navnet Smaalenene, grunnet at området siden omkring 1500 var oppdelt i en rekke små len. Det var adelsmenn eller såkalte lensherrer som styrte lenene, og de var en viktig del av adelens virkefelt. Dermed dannet de en del av det geografiske og økonomiske grunnlaget for herregårdene. Den norske adelen døde ut i senmiddelalderen, og eiendommene gikk over til utenlandske, og da først og fremst danske, adelsætter. Framveksten av herregårdene skjedde parallelt med at man tok i bruk fossekraften i Glomma til å skjære tømmer. En herregård er i hovedtrekk en gård som har vært bebodd av folk med adelige privileger. Adelsmannen var mot visse forpliktelser fritatt for skatter og andre pålegg for den gården han satt på. Etter hvert fikk han også skattefrihet for det underliggende jordegodset, og det var derfor viktig å samle gårder og mest mulig gods. I 1639 var det hele 25 herregårder i Østfold, de fleste av dem i den ytre delen. Sju lå i nåværende Sarpsborg kommune: Hafslund, Borregaard, Holleby, Sanne, Hornnes, Østby og Brandstorp. Herregårdene var i all sin stas et uttrykk for adelens makt og sosiale posisjon. Denne kulturen kommer til syne i landskapet i form av gårdenes plassering, staselig arkitektur, alléer og parkanlegg. Hafslund og Borregaard bygde for øvrig opp sin rikdom på fossekraften og muligheten til å kontrollere tømmerfløtingen i Glomma.

Viktige kulturminner fra herregårdstiden er:

- Hafslund hovedgård (helhetlig historisk miljø med landskap, bygninger, park, alléer og beliggenhet ved Sarpsfossen)
- Holters gravkapell og Werenskiold-Huitfeldts gravkapell (to private gravkapell ved Skjeberg kirke)
- Borregaard hovedgård (herregård med parkanlegg, flyttet og gjenoppbygd etter raset i 1702)
- Holleby gods (landskapsrom/helhetlig miljø med våningshus, nyere gårdsanlegg, skolestue, kirke og privat gravlund)
- Sanne herregård (gårdsanlegg, allé, kirke og nærhet til Ågårdselva og rester av sagbruksmiljø)
- Hornnes, Østby og Brandstorp (gårdsanlegg i tilkn. til nasjonalt viktig kulturlandskap langs Oldtidsveien)

4.6 BYGGENOPPRETTELSEN OG FRAMVEKSTEN AV DET NYE SARPSBORG

Da Sarpsborg på ny ble kjøpstad i 1839 var det stedets gode beliggenhet som handelsplass, og kanskje spesielt Sanne-sunds betydning som havn, som førte til gjenopprettelse. Reguleringskommisjonen ville ha by på begge sider av Glomma, men eieren av Hafslund lagde problemer slik at byen ble lagt på vestsiden av elva. Brua over Sarpsfossen kom i 1854. Sarpsborg kirke sto ferdig fem år senere. Byen ble flyttet noe lenger vest enn der middelalderbyen hadde ligget. De nye byområdene ble lagt ut på Borregaards grunn, men Borregaards eier forlangte at hovedgården samt brukene ved fossen skulle holdes utenfor. Byen fikk dermed en pussig byform med lange gateakser som forbandt de tre små landsbyene Sannesund, Gamlebyen og Gleng. Den ene av hovedaksene (Sandesundveien) begynte ved St. Halvards plass ved Sannesund og strakk seg ca 2 kilometer i nordøstlig retning til vestbredden av Glengshølen. Denne akse fulgte og rettet opp en gammel vei med noe bebyggelse, som lå her fra før. Nordøst for torget, i retning Glengshølen, lå det noe spredt bebyggelse som utgjorde Gleng. Det var først og fremst i dette området man la til rette for bybebyggelsen. Den andre hovedaksen (St. Marie gate) tok utgangspunkt i et tiltenkt torg foran St. Nicolas-ruinen og strakk seg i nordvestlig retning, rett mot Tune kirke, fram til den traff den førstnevnte akse. Her ble torget, som fremdeles er byens torg, anlagt. Som en parallell til denne gata, planla man også for det som i dag er Olav Haraldssons gate gjennom Gleng lenger nord. Gjennom en ny regulering i 1868 ble det lagt til rette for kvadraturstruktur i områdene rundt torget. Orienteringen på disse fulgte akse i St. Marie gate. I en ny byregulering fra 1879 ble prinsippet med kvartaler utvidet. Byområdet ble inndelt i 290 kvadratiske kvartaler på 60x60 meter. Hele arealet vest til Torsbekken og nord til jernbanen ble inndelt i kvadrater med unntak av Kulås og Borregaards område i øst. Med unntak av Grotterødløkka, som ble omregulert på 1920-tallet, ligger disse strukturene fast den dag i dag. Kun i de gamle landsbyklyngene i Sannesund og Gleng bryter veistrukturene med denne rigide planen. Et nytt element i denne planen var Dronningens gate som en ny hovedakse istedenfor Sandesundveien.

Den nordlige bydelen har brede gater regulert i rutenettmønster med hovedakser som går fra sydøst mot nordvest. Her finner vi byens viktigste institusjoner med torget, kirken,

jernbanestasjonen, sykehuset, skoler og hoteller. Den aller eldste bybebyggelsen finnes imidlertid ved Gleng, nær jernbanestasjonen. Her framstår også gatene mer selvgrodde enn i resten av byen, og gateløpene er diagonale i forhold til den øvrige kvadraturen. En vestlig bydel utviklet seg senere på vestsiden av Kulåsparken med hovedakse nordøst-sydvest. Her gikk et eldgammelt veifar som forbandt Sandesund og Glengshølen, som fungerte som en farled utenom fossen. Den gamle herregården Borregaard med Kulås ble innlemmet i byen i 1912. Det store byplangrepet ble vedtatt av en reguleringskommisjon like etter at byen ble gjenreist i 1839. Her ble det trukket opp to hovedakser med torget i krysningspunktet. Det ble lagt opp til en rutenettstruktur, som ble vedtatt noe senere. Aksene, torget og rutenettstrukturen har klare likhetstrekk med romerske byplanprinsipper. Den ene akse tar utgangspunkt i byens middelalderhistorie og strekker seg fra St. Nicolasruinen i rett linje mot Tune kirke. De første byplanene viste imidlertid en by med tre torg. Foruten torget i dagens bysentrum ble det foreslått et torg på St. Halvards plass i Sannesund og ett ved ruinen etter St. Nicolaskirken.

Som andre trebyer var også «nye» Sarpsborg herjet av bybrann en rekke ganger: i 1857, 1861, 1890, 1892 og 1902. Den største brannen var 7. mai 1861, da hele 48 hus i sentrum ble flammenes rov etter at det brøt ut en husbrann i St. Marie gate. Det var sterk nordavind og brannen spredte seg sørover. Foruten kirken brant også rådhuset ved torget ned. Da Smaalensbanens østre linje ble åpnet i 1879 ble stasjonen plassert ved Gleng, nordvest for sentrum. For å unngå høydeforskjell ble jernbanen, som kom fra nabobyen Fredrikstad over Rolvsøysund og Greåker lagt i en stor kurve på nordsiden av sentrum for så å krysse Glomma i en toetasjes bru over Sarpsbrua. Mellom 1877 og 1933 var denne portalformede, etasjebraua på toppen av Sarpsfossen byens viktigste landemerke. Da vestre linje åpnet i 1882 ble den koblet sammen med østre linje ved Hafslund. Dermed ble det også

Det godt ivarettatte empirehuset i Glengs gate 1 ble oppført i 1839, samme år som kjøpstaden ble opprettet. Foto: LOK.

Historisk arkitektur med kvaliteter i kvadraturen i sentrum. Bildet viser jugenstilsbebyggelse i Glengsgata 78 og 80. Foto: LOK.

jernbane mellom. På siste halvdel av 1800-tallet ble det også laget dampbåtkai på Alvim, noe nedenfor Sannesund. Herfra gikk blant annet båtene til Amerika.

Viktige kulturminner fra gjenopprettelsen og framveksten av det nye Sarpsborg er:

- Gleng (historisk bebyggelse, særlig Glengsgata 1 fra 1839)
- Aksekorset Sandesundsveien-St. Marie gate, samt torget, som utgjør hovedstrukturen i byplanen
- Historisk bebyggelse langs de to hovedaksene (mye av denne er fra ca 1900, men den underbygger aksenes historiske verdi)
- Kvadraturstrukturen, samt de uregelmessige gateløpene knyttet til de gamle landsbyklyngene i Gleng og Sannesund
- Sarpebrua (denne er senere endret, men deler av fundamentene og brukarene er igjen)
- Sarpsborg kirke (opprinnelig oppført i 1859, men brant to år senere, for deretter å bli gjenoppført)
- Sarpsborg jernbanestasjon med stasjonspark og akse med bebyggelse (Jernbanegata)
- Sannesund (havnebebyggelse og tidligere overfartssted)

4.7 INDUSTRIALISERINGEN

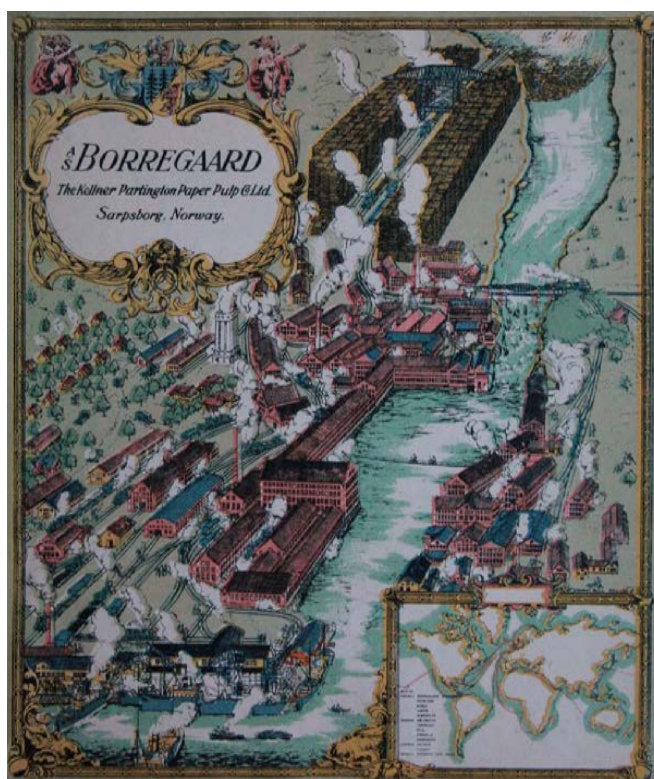
Glomma og Sarpsfossen har vært viktig for det meste av industrialiseringen av Sarpsborg. Glomma er landets lengste og viktigste fløtningselv. Med Sarpsfossen bare 18 kilometer ovenfor munningen, hadde man også kraft til å skjære tømmeret, for så å eksportere det ut sjøveien. I 1520 ble vannsaga tatt i alminnelig bruk i Norge. Fra slutten av 1500-tallet vet vi med sikkerhet at det var sagbruksdrift i Sarpsfossen. Fra 1688 til 1860 måtte man ha kongens godkjenning til å sage tømmer. Det medførte at sagbrukene i denne perioden ble samlet på noen få søkkrike godseieres hender. Hafslund og Borregaard, med beliggenhet på hver sin side av fossen, kontrollerte dermed mye av virksomheten i Glomma. Dette

Tømmerlense i Eid. Foto: Eidet lensemuseum.

hemmet blant annet industriveksten i Fredrikstad, som jo hadde oppstått ved elvemunningen som en følge av at Sarpsborg var blitt brent av svenskene i 1567. På 1800-tallet fram til 1860 ble det eksportert stadig mere plank. Til å skjære plank trengte man vannkraft. Det var det mye av i Sarpsfossen, men dårligere med i Fredrikstad. Som et resultat av all næringsvirksomheten som utviklet seg rundt Sarpsfossen, må det tidlig ha blitt anlagt opplagstomter og bygd bryggeanlegg for lasting og lossing av råstoffer og varer på begge sider av Sannesund. I 1817 flyttet handelsmannen Paul Thraane mye av sin virksomhet fra blant annet Kristiania til Borregaard og begynte å satse tungt på produksjon og transport av trelast. På denne tiden ble det også lagt til rette for skipsfart opp til Sannesund. I de påfølgende tiårene begynte Gleng sin løsrivelse fra Fredrikstad, som meget motvillig var vitne til denne utviklingen. Utenlandske investorer, som Sir John Henry Pelly, bidro også i denne prosessen. Firmaet Pelly & Co tok sagbruksvirksomheten til nye høyder utover 1830- og 40-tallet. På samme tid ble stedet ansett som bedre egnet for bymessig utvikling enn Fredrikstad, som var sterk avgrenset av sine bastante festningsverk. Dermed begynte en ny æra for Sarpsborg, som blomstrende industrisentrum. De store arbeiderboligene St. Olavs Vold (oppført omkring 1840) og Tarris (oppført 1846), som begge er oppført etter engelsk mønster er spor etter denne virksomheten.

Da sagbruksprivilegiene ble opphevet i 1860, snudde dette forholdet. Dampsagene kunne fra da av ligge uavhengig av fossefallene, og Fredrikstad lå mer gunstig til når det gjaldt utskipping. Dette var begynnelsen på slutten for sagbrukene i fossen. Fram til rundt 1900 var utskipping av materialer som var skåret på sagene i fossen den viktigste næringsvirksomheten. Også i sideelva, Ågårdselva, var det trolig sagbruksvirksomhet helt siden 1500-tallet. I 1774 oppsto betegnelsen Sanne og Soli, og på 1860- og første del av 1870-tallet gikk sagbruket her for å være det største i Nord-Europa. Driften ble nedlagt i 1925. Tømmerfløtingen gjorde sitt til at man på midten av 1800-tallet anla store tømmerlenser for å samle tømmer som skulle til ulike sagbruk. En av disse var ved Furuholmen i Varteig. Et annet resultat av tømmertransporten var byggingen av den over 3 km lange tømmetunnelen fra

De gamle fabrikkbygningene langs Glomma ble oppført av lokal tegl helt fram til 1960-tallet. Gammel plakett fra Borregaard.

Sagbrukene og fløtingen preget hele Nedre Glomma-landskapet gjennom århundrer. Få rester er tilbake. Bildet er fra Soli Brug.

Vestvannet til Visterflo, gjennom Eidet, slik at tømmeret som skulle til sagbrukene nedenfor Sarpsfossen, ikke skulle bli ødelagt i fossen.

Omkring 1890 startet den store industriutbyggingen omkring Sarpsfossen. I 1889 var firmaet The Kellner Partington Paper Pulp Co. Ltd etablert i Manchester. Kort tid etterpå startet de byggingen av cellulose- og papirfabrikkene i den gamle rasgrova på Borregaard. Allerede i 1905 var firmaet landets største industriarbeidsplass med 1058 arbeidere. På slutten av 1800-tallet anla både Borregaard og Hafslund egne kraftverk i fossen, og på Hafslund-siden resulterte dette i både bygging av carbidfabrikk og zinkfabrikk, samt landets første elektriske jernbane med normal sporbredde, fra Hafslund til kaia på Sundløkka i Borge. Det var også mye annen virksomhet i tilknytning til fossen, blant annet mølledrift, teglverk og kjemisk industri. I 1918 ble Borregaard kjøpt tilbake på norske hender.

Rundt Sarpsborg oppsto det flere papir- og treforedlingsbedrifter: Sarpsborg Pap- og Papirindustri, Glomma Papp, Yven Papirfabrik og Greåker Cellulosefabrik. Utover på 1900-tallet vokste det også opp en rekke andre industribedrifter som Glommens Bomullsindustri, Arne Børsand, Elektro industri, Kingsrød, Bessegg barberbladfabrikk, Sørli Møbler, Rich Pfeiffer, Sefa, Vatvedt Mekaniske Verksted, KPS, Sarpsborg mekaniske verksted, Sarpsborg bryggeri og Østfold slakteri. Flere av bedriftene er fortsatt i drift, stedvis er de opprinnelige bygningene tatt i bruk til andre formål, men atter andre står tomme eller er revet.

I de tidligere omlandskommunene Skjeberg, Varteig og Tune finnes spor etter annen småindustri, slik som steinbrudd i Ullerøy og på Greåker, og mølle og landbruksmaskinfabrikk ved Iseelva.

Viktige kulturminner etter industrien er:

- Borregaard (karakteristiske industribygninger som Kokeriet, Klorkaliefabrikken, Etanolfabrikken, samt tidligere administrasjonsbygning og kraftverk)
- Industribygninger, kraftverk og arbeiderboliger på østsiden av Sarpsfossen
- St. Olavs Vold og Tarris (store arbeiderboliger fra 1840-tallet)
- Yven-Hannestad- Greåker (industribygninger og miljøer med små arbeiderboliger)
- Iseelva (eldre industribygninger, damanlegg og mølle)
- Furuholmen (tømmerlense)
- Soli Brug (sagbruksmiljø)
- Eidet (tømmertunnel og tømmerlense)
- Oterhi/Komperød og Saeuvika (steinbruddområder i Ullerøy)

4.8 BORREGAARD FABRIKKERS PÅVIRKNING PÅ BYEN

Borregaard har vært hjørnesteinsbedriften i Sarpsborg. Fram til 1911 lå bedriften i Tune, men som følge av grensejusteringer ble den nå tatt inn som en del av byen. Dette hadde lenge vært et dilemma for byadministrasjonen, ettersom Borregaard bidro sterkt med produktiv virksomhet og arbeidsplasser, men ikke med skatteinntekter til bykassa. Gjennom avtaler som ble forhandlet frem forpliktet Borregaard seg til å avgi areal til byggetomter, gater, offentlige plasser og lignende. Sarpsborgs byutvikling skjedde i takt med utviklingen på Borregaard. Bedriftens sterke stilling og behovet for boliger til arbeidere og funksjonærer førte til en fin og spen-

Kulåsparken ble anlagt i 1897 og viser at Borregaard ønsket å gi arbeiderne og deres familier et sted for å møtes på fritiden.

Funksjonærboliger for Borregaard. Fin arkitektoniske løsning med svalgang og bred pipe. Tegnet av arkitekt Arne Pedersen i 1946.

Opsund hageby ble bygget for arbeidere og funksjonærer på Borregaard. Utbyggingen startet omkring 1920 og fortsatte i flere årtier. Dette huset er fra 1953, tegnet av Arne Pedersen og Reidar Lund. Alle foto: LOK.

Tune rådhus, modernisme i betong fra 1970-tallet. Foto: LOK.

nende utvikling på boligfronten. En som virkelig satte spor etter seg var fabrikkens egen arkitekt, Arne Pedersen (1897-1951). Han var sønn av Nils Pedersen, som var disponent fra 1912/13, da han overtok etter broren Oscar, til 1918. Pedersen startet sin arkitektkarriere for Borregaard i 1925 og tegnet både industribygninger, anlegg, villaer og boligområder. Mye av denne arkitekturen preges av funksjonalismen. I 1936 inngikk han kompaniskap med Reidar Lund, som fortsatte med oppgavene for Borregaard etter Pedersens død. Bygningene til Pedersen og Lund har vært viktige for det arkitektoniske uttrykket på byen og har tilført Sarpsborg viktige kvaliteter. I etterkrigstiden, da det igjen var behov for nytt utbyggingsareal, bidro Borregaard generøst ved å frigjøre areal. Først i 1952, med åpningen for å bygge ut Kurlandsområdet, og siden med utbyggingen av ca. 35 mål på Nedre Kulås på slutten av 1970-tallet. I tillegg bygde Borregaard selv ut boliger, i første omgang som leieboliger for selskapets ansatte, i neste omgang som kjøpsobjekter.

Viktige kulturminner knyttet til Borregaards innvirkning på byen er:

- Kulåsparken (folkepark, anlagt 1897)
- Borregaard hovedgård (bolig for bedriftens generaldirektør fra 1925, da hovedadministrasjonen flyttet fra Oslo til Sarpsborg)
- Ingeniørboliger i Kulås
- Grupper med hageby- og «Egne hjem»-bebyggelse i Østre bydel (Grina, Borghilds gate, «Ninive», Oscar Pedersens vei, Hjalmar Wessels vei, Borghilds gate, «England» og «Frankrike»)
- Opsund hageby
- Folkets hus
- Borregaardarbeidernes feriehjem i Kvastebyen
- Diverse byggeprosjekter av Arne Pedersen, bl.a. fritt liggende eneboliger, større rekkehusområder, bygårder, Mødrehjemmet, Menighetshuset i Sannesund, Kruseløkka skole, administrasjonsbygningen på Borgarsyssel museum mm

4.9. KOMMUNESAMMENSLUTNINGEN

I 1992 slo Sarpsborg seg sammen med nabokommunene Skjeberg, Varteig og Tune. En viktig årsak var at Sarpsborg på

denne tiden hadde bygd ut hele sitt areal. Byen vokste utover sine bredder og inn i nabokommunene, noe som førte til etablering av flere store kjøpesentre like utenfor bygrensene, blant annet på Tunejordet. Sarpsborg kommune hadde fram til 1989 rådhus og administrasjon sammen med brannstasjonen i Sigvald Skalds gate 1 nord i sentrum. Nå ble det nye rådhuset i postmodernistisk stil ved Kulås oppført, med to fløyer inspirert fra herregårdene.

Kjøpstaden Sarpsborg ble som nevnt opprettet i 1839, to år etter at formannskapslovene som etablerte de norske kommunene, trådte i kraft. De tre nabokommunene har en litt ulik historikk:

Tune kommune ble opprettet i 1837 som følge av de nye formannskapslovene, og omfattet fra starten også Varteig, Rolvsøy og deler av Sarpsborg. Helt siden forhistorisk tid hadde Tune vært et maktsenter i landskapet på østsiden av Oslofjorden. I 1861 ble Varteig skilt ut, og i 1911 skjedde det samme med Rolvsøy. Som følge av byutvidelser avgå Tune for øvrig grunn til Sarpsborg i både 1884, 1912, 1924, 1957 og 1980. Ved kommunesammenslåingen i 1992 hadde Tune et areal på 139 km². Med sterk boligvekst i de søndre delene av kommunen i etterkrigstiden, hadde Tune på dette tidspunktet hele 18288 innbyggere, og var med det den største av de sammenslåtte kommunene, målt etter antall innbyggere. Skjeberg kommune ble i likhet med Tune og de fleste andre kommuner opprettet 1837, med Skjeberg prestegjeld som utgangspunkt. Med sine 190 km² var Skjeberg den største av de sammenslåtte kommunene, målt i areal. Antall innbyggere var 14 295.

Varteig kommune ble opprettet i 1861, da den ble skilt ut fra Tune. Med sine 2199 innbyggere og areal på 68 km² var dette den minste av de sammenslåtte kommunene.

Viktige kulturminner fra de tidligere kommunene er:

- Sarpsborg administrasjonshus (Sigvald Skalds gate 1)
- Tune kommunesenter (Tune herredshus fra 1902 og Tune rådhus fra 1970-tallet)
- Skjeberg herredshus (Heia i Stasjonsbyen oppført 1880, opprinnelig kornmagasin oppført ved kirken i 1812)
- Bygdehallen i Varteig (Varteig herredshus fra 1923)

KAPITTEL 5.1 – PRIORITERTE KULTURMINNER

KULTURHISTORISKE LANDSKAP

OMRÅDER MED STORT INNSLAG AV ARKEOLOGISKE KULTURMINNER

5.1.1 KULTURHISTORISKE LANDSKAP

Alle kulturminner er knyttet til landskapet på en eller annen måte. De mest særpregete kulturminnene på et sted er gjerne knyttet til de viktigste landskapselementene. I Sarpsborg er dette Raet og Glomma. Byen ligger der landets største morene krysser landets lengste og mektigste elv. Begge de to langstrakte landskapselementene har til alle tider vært viktige for ferdsel. Fossen markerer selve knutepunktet.

Raet danner et skille i landskapsbildet, med de store leirslettene utenfor morenen, og de grove, skogvokste åsene med sjøer og vann innenfor.

Enkelte steder kan man lese landskapet godt og man kan danne seg et inntrykk av hvordan det har blitt til. Andre steder kan landskapet ha en spesiell historisk karakter, for eksempel rundt en kirke, gårdsmiljøer med mange gamle bygninger, lunder og åpne bekker eller evjer til Glomma, der det fremdeles er bratte beitebakker.

Bevaring av kulturhistoriske landskap har mange positive effekter, både for trivsel, opplevelser, folkehelse og biologisk mangfold.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- En del kulturhistoriske landskap er markert med hensynssone i kommuneplanens arealdel med tilhørende retningslinjer.
- Skjebergsetta-Oldtidsveien og landskapene rundt de to viktigste herregårdene, Hafslund og Borregaard, inngår i Riksantikvarens KULA-register.
- Ingedal, Skjebergsetta-Oldtidsveien, Hafslund, Borregaard, Alvimdalen, Eidet, samt Sanne og Soli er definert som regionalt verdifulle kulturmiljøer på temakart i Fylkesplan for Østfold.

Nye tiltak:

- De prioriterte kulturhistoriske landskapene som er listet opp på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling som berører disse. Det bør da særlig legges vekt på landskapsbildet.
- Det må være gode saksbehandlingsrutiner for byggesaker og landbruk, som sørger for god ivaretagelse av landskapene og for at det stimuleres til skjøtsel, beite, landskapsrestaurering og god innpasning av nye bygg.
- Ved planlegging og utforming av ny vei- og jernbanebru bør det vurderes om det er mulig å legge tilrette for tilgang og visuelle opplevelser av Sarpsfossen.

Sarpsfossen ligger i krysningspunktet mellom Raet og Glomma. I dag er fossen lite tilgjengelig for publikum. Foto: LOK.

Den dyrka marka og de grønne arealene er en viktig del av det historiske landskapet rundt Borregaard hovedgård. Lindealléen ble plantet i forbindelse med Østfoldutstillingen i 1930. Foto: LOK.

Rester av møllevirksomhet i Kullerudbekken i Varteig. Foto: LOK.

Evjer og ravinerte leirbakker med beiter danner et historisk landskapsbilde. Bildet viser draget mellom Holleby og Holen. Foto: LOK.

Kulturlandskap ved Hornnes. Foto: LOK.

5.1.2 OMRÅDER MED STORT INNSLAG AV ARKEOLOGISKE KULTURMINNER

Sarpsborg er en av de kommunene i Norge med størst konsentrasjon av arkeologiske kulturminner, dvs. automatisk fredete kulturminner fra før reformasjonen i 1537. Pr. 01.01.2021 er det i følge Riksantikvarens kulturminnedatabase registrert ca 1000 automatisk fredete kulturminner i kommunen, fordelt på 2736 enkeltminner.

Noen områder eller landskap skiller seg ut med ekstra store konsentrasjoner. For synlige kulturminner gjelder dette først og fremst bronsealderens helleristninger og jernalderens gravfelt. Disse konsentrasjonene av arkeologiske kulturminner knytter seg gjerne opp til landskapsstrukturene, eksempelvis ligger de store gravfeltkonsentrasjonene nesten utelukkende på morenene, mens helleristningene ligger i tilknytning til leirslettene, der berggrunnen består av granitt.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Samtlige kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven.
- Skjebergsetta-Oldtidsveien inngår i Riksantikvarens KULA-register med nettopp den store tettheten av arkeologiske kulturminner som begrunnelse for den nasjonale interessen.
- Ingedal, Skjebergsetta-Oldtidsveien, Hafslund, Kulås, Tune-Grålum og Opstadfeltet er definert som regionalt verdifulle kulturmiljøer på temakart i Fylkesplan for Østfold.
- Disse områdene er markert med hensynssone i kommuneplanens arealdel med tilhørende retningslinjer.

Nye tiltak:

- I områder med høy konsentrasjon av automatisk fredete kulturminner er også det mellomliggende landskapet viktig for bevaringen og opplevelsen. Ved rullering av kommuneplanens arealdel skal det vurderes om det mellomliggende landskapet skal sikres gjennom bruk av hensynssoner med tilhørende bestemmelser/retnings-

linjer.

- Bestemmelsene bør sikre at nye bygninger innenfor hensynssonene ikke skjemma kulturminnene og landskapet, og at eventuelle nye bygg innpasses på en måte som opprettholder sikt, underbygger gamle tunstrukturer etc.

Bakkehaugen i Ingedal har noen av Østfolds flotteste helleristningsfelt fra bronsealderen. Området framstår som et samlet miljø. Foto: LOK.

Det store gravfeltet i Trompeten ligger på det høyeste punktet på Raet. Det er viktig å ivareta utsikten fra slike plasser. Foto: LOK.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

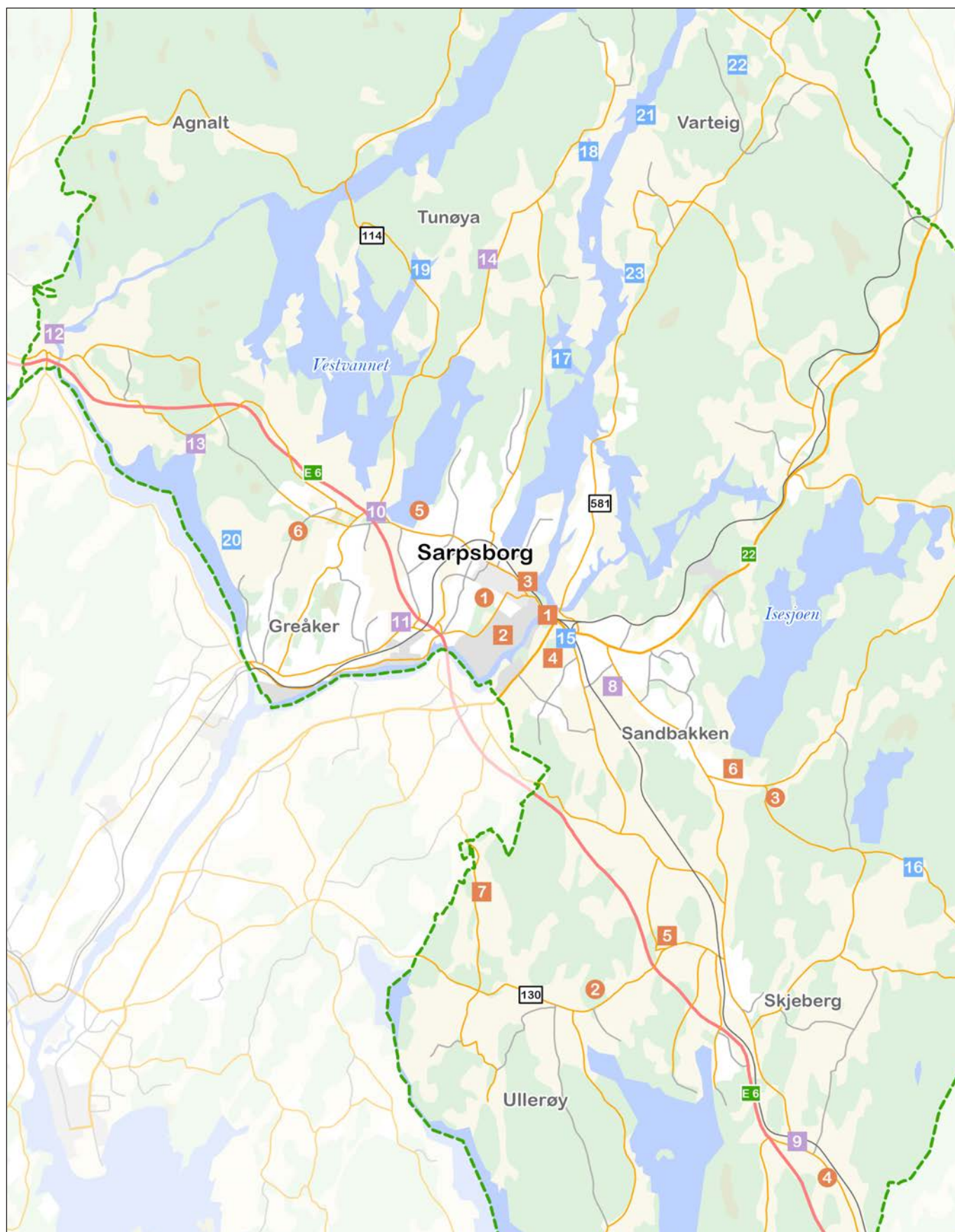
Kultuhistoriske landskap Merket med nummerert kvadrat på kartet. **1**
 Vurdering av områdenes avgrensning gjøres i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Sarpsfossen	Sentr/Skje	Historisk viktig landskapselement	KULA. Fylkesplan Østfold	Hensynssone	
2	Borregaard	Sentrum	Rest av herregårdslandskap	NBI-registeret. KULA. Fylkesplan Østfold.		Hensynssone landskap. LNFR
3	Gamleby strand	Sentrum	Middelalderbyens elvestrand	Automatisk fredet. NBI-registeret.		Hensynssone
4	Hafslund	Skjeberg	Herregårdslandskap	KULA. Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
5	Skjebergsletta- Oldtidsveien	Skjeberg	Kultuhistorisk jordbrukslandskap	KULA. Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
6	Sandbakken-Rakleva	Skjeberg	Raet	KULA. Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
7	Storedal	Skjeberg	Kultuhistorisk jordbrukslandskap	Delvis KULA.	Hensynssone	
8	Borgen	Skjeberg	Kulturlandskap/utsyn fra Raet	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
9	Ingedal	Skjeberg	Kulturlandsk m. middelalderkirke	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
10	Tune-Grålum	Tune	Raet	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
11	Alvimdalen	Tune	Kultuhistorisk jordbrukslandskap	Fylkespl. Østfold. H.sone.	H.sone landsk	
12	Sanne-Solli	Tune	Krysningspkt. Raet/Ågårdselva	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
13	Eidet	Tune	Forhistorisk dragseid	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Delvis h.sone	
14	Holleby	Tune	Herregårdslandskap	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
15	Dondern	Skjeberg	Ubebebygd del av ratoppen		Hensynssone	
16	Sandbekk	Skjeberg	Kulturl.skap med alléer og stengj.		Hensynssone	
17	Maugestenevjene	Tune	Evjer til Glomma, beitelandskap		H.sone landsk	
18	Jelsnesevja	Tune	Evje til Glomma, beitelandskap		H.sone landsk	
19	Bjørlandsevja	Tune	Evje til Vestvannet, beitelandskap		Kun delvis	
20	Vister	Tune	Jordbrukslandskap mot Visterflo		H.sone landsk	
21	Lundeevja	Varteig	Evje til Glomma, beitelandskap		H.sone landsk	
22	Kulleruddalen	Varteig	Bekkedrag med kulturlandskap		Hensynssone	
23	Strømneevja	Varteig	Evje til Glomma, beitelandskap		H.sone landsk	

Områder med stort innslag av arkeologiske kulturminner. Merket med nummerert sirkel på kartet. **1**
 Vurdering av områdenes avgrensning gjøres i kommuneplanens arealdel.

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Kulås	Sentrum	Gravfelt	KULA. Aut. fredete kulturminner		Hensynssone
2	Skjebergsletta- Oldtidsveien	Skjeberg	Stort innslag av helleristninger og gravfelt	KULA. Fylkesplanen. Aut. fredete kulturminner	Hensynssone	
3	Rakleva	Skjeberg	Sammenhengende gravfelt	KULA. Fylkesplanen. Aut. fredete kulturminner	Hensynssone	
4	Ingedal	Skjeberg	Stort innslag av helleristninger	Fylkesplanen. Aut. fredete kulturminner	Hensynssone	
5	Trompeten-Tune kir- ke-Tingvoll-Grålum	Tune	Sammenhengende gravfelt	Fylkesplanen. Aut. fredete kulturminner	Hensynssone	
6	Opstadfeltet	Tune	Stort gravfelt	Fylkesplanen. Aut. fredete kulturminner	Hensynssone	

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.2 – PRIORITERTE KULTURMINNER HERREGÅRDENE KULTURMINNER I LANDBRUKET

5.2.1 HERREGÅRDENE

Herregårdene er en viktig del av kulturarven i Østfold. En herregård er gård som hadde adelige privilegier, for de fleste på 16- og 1700-tallet. Til sammen har det vært 25 herregårder i Østfold. De aller fleste av dem er knyttet til de rike jordbruksbygdene på eller utenfor raet. Sju av herregårdene ligger innenfor Sarpsborg kommunes grenser: Hafslund og Borregaard ved Sarpsfossen, Sanne ved Ågårdselva, Holleby i Øvre Tune, samt de noe mindre og for mange ukjente herregårdene Hornnes, Østby og Brandstorp ved Oldtidsveien. Herregårdene kjennetegnes ofte med en markant plassering i landskapet, påkostede bygninger, alléer, trekker og hageanlegg. Flere av gårdene har også en egen kirke i tilknytning til gården, slik som Hafslund, Sanne og Holleby. Helhetsmiljøene er viktige for bevaringen av herregårdene.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Hovedbygningen på Hafslund er fredet etter kulturminneloven.
- Gårdsanleggene på Hafslund og Borregaard ligger innenfor KULA-området Sarpsfossen, Hafslund og Borregaard og er definert av Riksantikvaren til å inngå i et kulturhistorisk landskap av nasjonal interesse. Borregaard ligger også i NB!-registeret. Med dette som bakgrunn er de lagt inn med hensynssone landskap i kommuneplanens arealdel med tilhørende bestemmelser/retningslinjer.
- Gårdstunene på Hornnes, Østby og Brandstorp ligger innenfor KULA-området Oldtidsveien og Skjebegsletta og er definert av Riksantikvaren til å inngå i et kulturhistorisk landskap av nasjonal interesse. Med dette som bakgrunn er de lagt inn med hensynssone landskap i kommuneplanens arealdel med tilhørende best./retn.linjer.
- Kulturmiljøene omkring Sanne og Holleby er lagt inn som hensynssone kulturmiljø i kommuneplanens arealdel med tilhørende bestemmelser/retningslinjer.
- Samtlige av herregårdene er vist som regionalt verdifulle kulturmiljøer på temakart i fylkesplanen, samt at de inngår i fylkeskommunens oversikt over regionalt viktige kulturminner og kulturmiljøer i Østfold fra nyere tid.

Nye tiltak:

- Det bør gjennomføres en fredningsprosess av gårds- og parkanlegget på Hafslund (i dag er kun hovedbygningen fredet). Kommunen tar initiativ til dette ovenfor fylkeskommunen/Riksantikvaren.
- Samtlige herregårder bør vies oppmerksomhet gjennom arealplanlegging og byggesaksbehandling. Ved de bynære herregårdene bør det åpne jordbrukslandskapet ivaretas.
- Det må være rutiner i byggesaksbehandlingen som sørger for god ivaretagelse av de overordnede strukturene på herregårdene, samt at det tas antikvariske hensyn ved utbedringer av historiske bygningsmasse.

Borregaard hovedgård. Herregårdene kjennetegnes av ekstravagant arkitektur og store hageanlegg. Foto: LOK.

Østby i Ullerøy var tidligere herregård med adelige privilegier. Våningshuset ligger sentralt i veiaksen. Foto: LOK.

Grålumstua fra 1778 er en av få gjenværende svalgangshus i Sarpsborg. Foto: LOK.

Mange av de røde enhetslåvene er oppført omkring 1900 og har blitt viktige elementer i jordbrukslandskapet. Bildet er fra Jale.

Hafslund hovedgård. Foto: LOK.

5.2.2 KULTURMINNER I LANDBRUKET

Gårdstunene er viktige kulturminner i kulturlandskapet i Tune, Skjeberg og Varteig. Klyngene med gårdshus er en del av det tradisjonelle jordbrukslandskapet, gjerne med våningshus, bryggerhus, låve, stabbur, vognskjul og enkelte andre mindre uthus. De ligger ofte på markante plasser i landskapet eller i tilknytning til de gamle veiene. Mange steder utgjør flere tun en gårds-klynge. Landbruket er i sterk endring: De er få husdyr, mange gårder leier ut jorda og maskinparken har endret seg. Dette har medført at mange av de store låvene står tomme og er i dårlig forfatning. Enkelte gårder har gamle våningshus som er godt ivaretatt. Noen gårder har også spesielle og sjeldne bygningstyper, som stenfjøs og kjøner. Husmannsplassene var en viktig del av gårdsdriften på 17- og 1800-tallet. I dag er det forholdsvis få husmannsplasser der bygningene er bevart.

Enkelte kulturhistoriske bygninger i landbruket har en særskilt interesse fordi de er oppført på en uvanlig måte, eller fordi det i dag er få gjenværende eksempler av dem. Dette kan for eksempel være laftede våningshus, svalgangsbygninger eller stenhus.

Tiltak for bevaring:

Følgende tiltak foreligger:

- Ifht kulturminneloven §25 skal alle søknader og vedtak om riving eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 oversendes regional kulturminnemyndighet for uttalelse.

Nye tiltak:

- Landbruksbygninger som er listet opp på neste side skal vies oppmerksomhet i byggesaksbehandlingen og arealplanleggingen. Dette gjelder også tradisjonelle tunstrukturer.
- Gamle låver, fjøs, staller etc. fra før 1850 bør vies oppmerksomhet gjennom byggesaksbehandlingen og arealplanleggingen.
- Våningshus fra før 1850, som i stor grad er autentiske i form og/eller materialbruk, bør vies byggesaksbehandlingen og arealplanleggingen.

Toreby i Varteig har et gårdstun med historisk karakter, både i bygninger, tunstruktur og kulturlandskap. Foto: LOK.

Få husmannsplasser har bevarte bygninger. Bildet er fra Bjørkeheia på grensa mellom Tune og Råde. Foto: LOK.

Det er svært få kjøber igjen. Bygningen ble brukt til tørking av lin og korn. Denne står på Berby i Varteig. Foto fra SEFRAK.

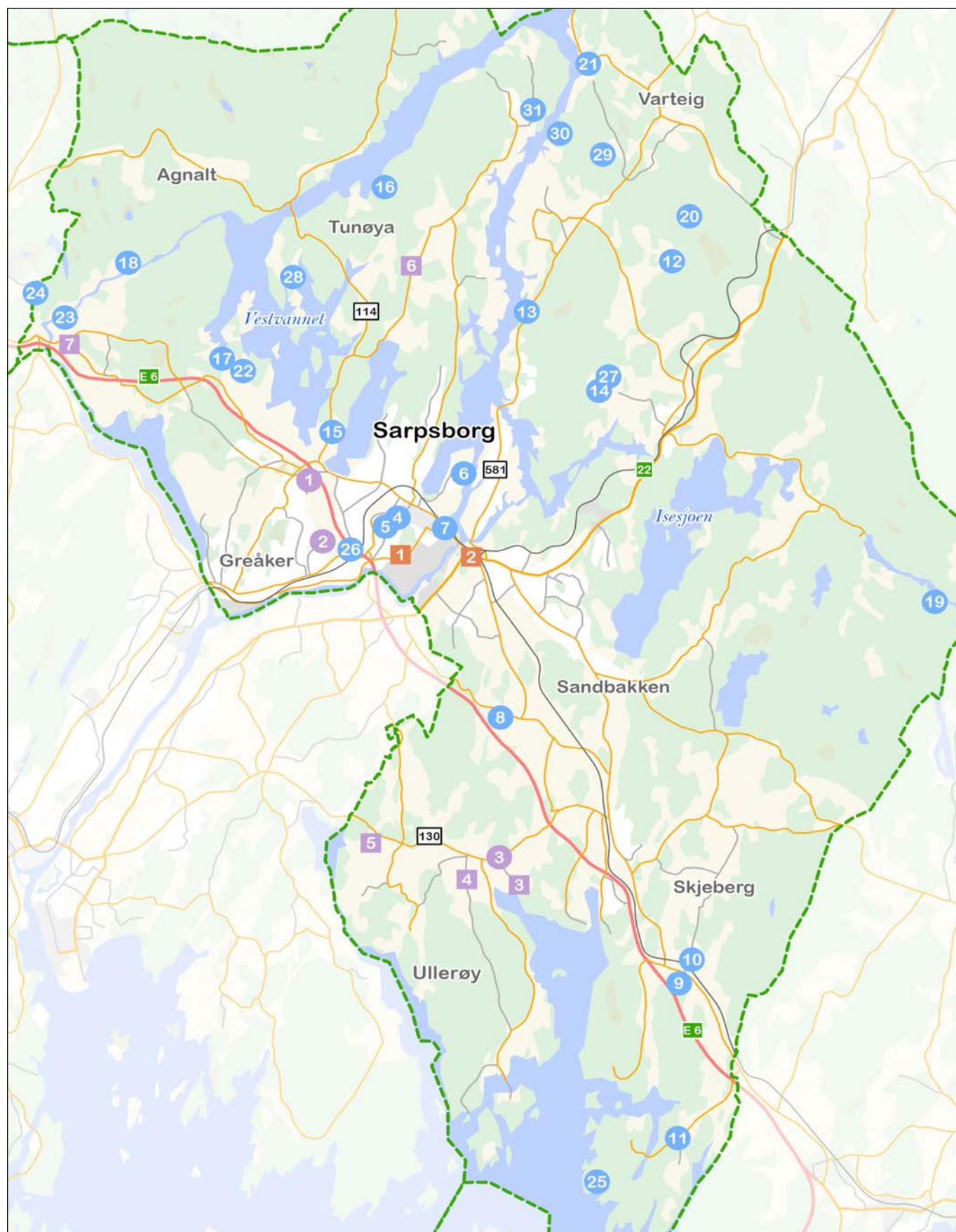
Herregårder. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Borregaard	Sentrum	Herregårdsanlegg, helhetlig miljø	NBI-registeret og KULA.		Hensynssone
2	Hafslund	Skjeberg	Herregårdsanlegg, helhetlig miljø	Vedtaksfred. hovedbyggn. NBI-registeret og KULA.	Hensynssone	
3	Kåre-Hornnes	Skjeberg	Herregård (Hornnesveien 55)	KULA. Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
4	Østby	Skjeberg	Herregård (Røaveien 61)	KULA. Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
5	Brandstorp	Skjeberg	Herregård (Brandstorpveien 30)	KULA. Fylkespl Ø. H.sone.	Hensynssone	
6	Holleby	Tune	Herregård, helhetlig miljø	Fylkesplan Østfold	Hensynssone	
7	Sanne	Tune	Herregård	Regionalt k.m. /fylkespl.	Hensynssone	

Kulturminner i landbruket. Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Grålumstua	Tune	Våningshus, svalgangshus 1778	Fylkespl. Østfold. H.sone. Fra før 1850 (kml §25).	Hensynssone	
2	Alvimdalen og Tune-gårdene	Tune	Jordbrukslandskap med gårdstun	Fylkespl. Østfold. H.sone.	Hensynssone	
3	Hornnes	Skjeberg	Gårdsmiljø med fire gårdstun	KULA. Fylkespl. Østfold.	Hensynssone	
4	Grotterød, Jonas Lies gate 15	Sentrum	Et av få gjenv. gårdshus i sentrum	Gul liste. Fra før 1850 (kml §25).		Gul liste
5	Grotterød mellom, Storgata 11B	Sentrum	Et av få gjenv. gårdshus i sentrum	Fra før 1850 (kml §25).		
6	Opsund ø, Ops.vn 84	Sentrum	Eneste gjenv. husm.pl. i sentrum	Hensynssone	Hensynssone	
7	Grinastua	Sentrum	Eldre våningshus ved Olavsvollen	Gul liste. Fra før 1850.		Gul liste
8	Skjebergsletta-Oldtidsveien	Skjeberg	De røde låvene og gårdstunene som en del av landskapsbildet	Ligger i KULA-område. Fylkeplan Østfold.	Hensynssone	
9	Bakke	Skjeberg	Våningshus, presteenkesete, 1700-tallet	Ligger i regionalt k.miljø. Fra før 1850 (kml §25).	Hensynssone	
10	Nedre Bessberg	Skjeberg	Våningshus (Skjulstadveien 376)	Fra før 1850 (kml §25).		
11	Brårød	Skjeberg	Våningshus (Grimsøyveien 241)	Fra før 1850 (kml §25).		
12	Toreby	Varteig	Gårdstun, våningshus 1866	Ingen.		
13	Kultorp	Varteig	Våningshus, svalgangshus 1754	Fra før 1850 (kml §25).		
14	Berby nordre	Varteig	Våningshus 1820	Fra før 1850 (kml §25).		
15	Stenrød	Tune	Gårdstun, våningshus ca 1840	Fra før 1850 (kml §25).	Hensynssone	
16	Krumsdalen	Tune	Våningshus, våningshus fra 1800-t	Ingen.		
17	Øsaker	Tune	Gårdstun. Flere bygn. fra 1700-t.	Fra før 1850 (kml §25).		
18	Kollerød	Tune	Våningshus	Fra før 1850 (kml §25).		
19	Grøvle	Skjeberg	Tidligere husmannsplass	Uteglemt i SEFRÅK.		
20	Harehytta	Varteig	Husmannsstue	Fra før 1850 (kml §25).		
21	Køya	Varteig	Husmannsstue	Fra før 1850 (kml §25).		
22	Huset, Kalnes	Tune	Husmannsplass	Fra før 1850 (kml §25).		
23	Solgård	Tune	To husmannsstuer	Fra før 1850 (kml §25).		
24	Bjørkeheia	Tune	Husmannsstue	Fra før 1850 (kml §25).		
25	Mørkedal, Grimsøy	Skjeberg	Strandsitterplass	Sanns. før 1850 (kml §25)		
26	Alvim østre	Tune	Uthus/bu i utmurt bindingsverk		Hensynssone	
27	Berby, Nordstua	Varteig	Kjone	Fra før 1850 (kml §25).		
28	Torskenes	Tune	Kjone	Fra før 1850 (kml §25).		
29	Karlhytta, Lundesk.	Varteig	Stenfjøs	Sanns. før 1850 (kml §25)		
30	Nordre Lundeberget	Varteig	Stenfjøs (uten tak)	Ingen		
31	Jelsnes-Ødegård	Tune	Stenfjøs, oppført 1855	Ingen		
32	Hele kommunen		Lagårder fra før 1850	Fra før 1850 (kml §25).		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.3 – PRIORITERTE KULTURMINNER BYUTVIKLING OG BYPLANER BOLIGUTVIKLING OG HAGER

5.3.1 BYUTVIKLING OG BYPLANER

Som by har Sarpsborg vært gjennom to perioder, først i tiden 1016-1567, og deretter fra 1839 og fram til i dag. Sarpsfossen, i knutepunktet mellom ferdselsårene i Glomma og på Raet, var avgjørende for at kong Olav Haraldsson (Olav den hellige) anla byen Borg nettopp her. Navnet henspiller på jordvullen kongen fikk anlagt rundt byen og kongsgården på vestsiden av fossen. Middelalderbyene kjennetegnes av selvgrodde strukturer. Gater og bebyggelse vokste fram uten planer. Byen ble brent av svenskene i 1537 og gjenoppsto som Fredrikstad. I 1702 raste store deler av bygrunnen ut i Glomma. Det som er tilbake er Olavsvollen, St. Nicolas kirkeruin og gammel bygrunn der det ikke er tufter å se på overflaten.

Den reetablerte byen som så dagens lys i 1839 er ikke selvgrodd, men tydelig planlagt etter stramme idealer med gateakser, torg og kvadratur. Hovedgatene følger i stor grad gamle ferdselsårer, men som er strammet opp og innpasset i byplanen.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

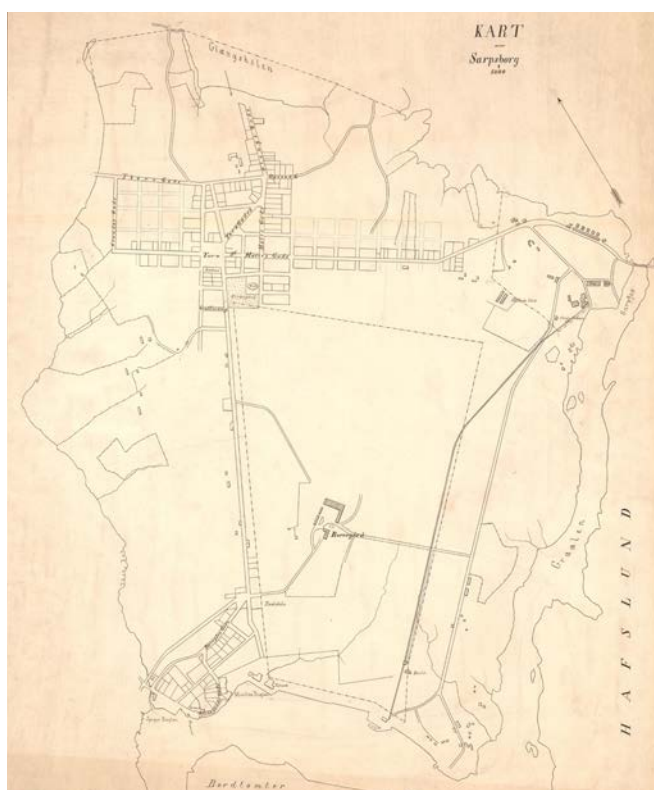
- Olavsvollen og bygrunnen fra middelalderen er automatisk fredet.
- Området for middelalderbyen ligger i Riksantikvarens NBI-register.
- Byaksene inngår i Riksantikvarens NBI-register.
- Enkelte gateløp som er forsterket med trerekker og alléer vist med hensynssone kulturmiljø i sentrumsplanen.
- Enkelte byområder og gamle gateløp er vist med hensynssone kulturmiljø i sentrumsplanen.
- Havneområde i Sandesund er vist med hensynssone kulturmiljø i sentrumsplanen.

Nye tiltak:

- Bygninger som framkommer av opplisting i neste tabell gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Sørge for gode rutiner i arealplanleggingen og byggesaksbehandlingen for å sikre godt tilpassede nybyggings- og transformasjonsprosjekter i historiske gateløp ihht gjeldende planer og vernerestriksjoner.
- Intern kommunal kompetanseheving på byplanlegging, der man bygger videre på byens historie og utvikler de historiske miljøene i en positiv retning. Saksbehandlere på plan- og byggesak bør gjennomgå et internt kurs om byens planleggingshistorikk.
- Kommunen må sørge for at det utarbeides et oppdatert SEFRAK-kart som inneholder alle bygninger i sentrum fra før 1900 (Pr. 2021 er det bl.a. uteglemte bygninger fra før 1850 nord i Glengsgata).

St. Marie gate følger en snorrett linje mellom St. Nicolas-ruinen og Tune kirke. De to landemerkene var utgangspunkt for byplanen.

Byplanen til det gjenoppståtte Sarpsborg bygger på to snorrette gater som møtes i torget. Kvadraturens retning er bestemt ut fra aksene. Torsbekken går til venstre, Sarpsfossen er til høyre.

Nordenden av Olavsvollen er den mest intakte delen. Foto: LOK.

Arbeiderboligen St. Olavs vold. Foto: LOK.

5.4.2 BOLIGUTVIKLING OG ARBEIDERBOLIGER

Et av særpregene ved bybebyggelsen i Sarpsborg er boligene som kan knyttes til de viktige industribedriftene, særlig Borregaard og Hafslund. Fra 1800-tallet finnes det arbeiderboliger av flere typer, f.eks. teglstensbrakkene på Sarpehaugen, som var boliger for Hafslunds sagbruksarbeidere, og de små knubehusene på Hannestad, som tilhørte lensearbeidere i Glomma. Mest særpregert er de to store teglbrakkene St. Olavs vold og Tarris, som begge ble reist av Borregaard fabrikkens engelske eiere på 1840-tallet. Tidligere fantes det en rekke arbeiderbrakker på begge sider av elva, blant annet mellom Hafslund og Gatedalen, på Sundløkka og på Buene, men i dag er bare et fåtall av disse tilbake. En del av Wegnerbrakka fra Sundløkka er gjenoppført på Borgarsyssel Museum.

Omkring 1920 var idealet om hagebyene viktig i byplanleggingen, særlig i de byene som hadde store industribedrifter. I Sarpsborg gjorde dette seg gjeldene blant annet med utbyggingen av Grotterødløkka og Opsund og etableringen av Sarpsborg kooperative Byggeselskap i 1918. Fra slutten av 1920-tallet ble Arne Pedersen Borregaards fremtredende arkitekt. I tillegg til å forme bedriftens industribygg tegnet han også en rekke boligområder og enkelthus, som i dag er med på å gi Sarpsborg et særpreg. Dette viser viktigheten av Borregaard for utviklingen av byens boligstrøk. I tillegg til Pedersen og hans kompanjong Reidar Winge Lund, må også arkitekt Ove Bang fremheves. Bang vokste opp på Rolvsøy og er ansett for å være en av pionerene innen den funksjonalistiske arkitekturen i Norge. Sarpsborg er den byen i landet hvor han tegnet flest hus, ved Grina, i Hagegata og ved Sarpsborg stadion.

I tiden før og etter 2. verdenskrig ble store deler av Raet øst og vest for byen utbygd. Etter at bilismen kom i 1960 skjedde det en eksplosiv utbygging av de furukledde kollene omkring byen, det vil si i nabokommunene Tune og Skjeberg. Byggefeltene med eneboliger tok over for villaene. Det kom også andre type boliger som atriumshus, rekkehus og blokker. Boligfelt fra 1960- og 70-tallet ble ofte godt innpasset i landskapet.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Opsund ligger i Riksantikvarens NB!-register. Kommunen har i tilknytning til kommuneplanen utarbeidet en byggeskikkveileder for området.
- Arbeiderboliger som har tilhørt Hafslund og Borregaard ligger i stor grad i KULA-område, delvis også i NB!-registeret.
- De eldste arbeiderboligene er fra før 1850 og er tillagt et vern etter kulturminnelovens §25.
- Flere boligområder planlagt av arkitekt Arne Pedersen er angitt som hensynssone kulturmiljø i sentrumsplanen, samt med bygg på gul liste.
- Flere boligområder med karakter er angitt som hensynssone kulturmiljø i kommuneplanens arealdel.

Nye tiltak:

- Sørge for gode rutiner i plan- og byggesaksbehandlingen for å sikre godt tilpassede nybyggings- og transformasjonsprosjekter i særpregete boligstrøk.
- Arbeiderboligen St. Olavs vold skal ivaretas på en tilfredsstillende måte.

Opsund hageby. Bildet viser den eldste delen av boligområdet, utbygd på 1920-tallet. Hagebyen ble utbygd i åtte trinn. Foto: LOK.

Byutvikling og byplaner. Merket med nummerert kvadrat på kartet.

1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Middelalderbyen	Sentrum	Middelalderbygrunn	Automatisk fredet. NBI-registeret og KULA		Hensynssone
2	Olavsvollen	Sentrum	Byvoll fra middelalder	Aut.fredet. NBI-registeret		Hensynssone
3	Opsund	Sentrum	Gateløp og plasser	NBI-registeret	Hensynssone	
4	Sandesundsveien	Sentrum	Eldre, tosidig bebyggelse med arkitektoniske kvaliteter, borgerskapsvillaer. Viktig akse i historisk byplan.	Nr. 19, 25, 41 og 45 fra før 1850 (kml §25). Bebyggelse mot Kulås og gateakse i NBI-registeret.		Hensynssone
5	Olav Haraldssons gt. 33, 35, 39 og 41	Sentrum	Trolig det mest opprinnelige gateløpet fra det gamle Sarpsborg. Flere av husene er trolig fra før byen ble gjenopprettet i 1839	Kun 39 og 41 i gul liste. Del av 33, samt 39 og 41 er fra før 1850 (kml §25).		Delvis gul liste
6	Glengsgata	Sentrum	Eldre bebyggelse fra Kirkegata til Glengshølen	Mye i gul liste. Enk. bygg fra før 1850 (kml §25).		Delvis gul liste
7	St. Marie gate	Sentrum	Eldre, tosidig bebyggelse i gågatedelen. Viktig akse i historisk byplan.	Mange bygg på begge sider av gata fra før 1850 (kml §25). Gateakse i NBI-registeret.		Kun bygn. på nordsiden i gul liste. Hensynssone
8	St. Marie gate 28	Sentrum	Bolig, oppf.ca 1875 el. før + uthus	Hensynssone.		Ikke i gul liste
9	Korsgata 3	Sentrum	Bolighus, oppført 1867	Ingen.		Ikke i gul liste
10	Storgata	Sentrum	Dobbelt gateløp med trerekke.	Hensynssone.		Hensynssone
11	H.N. Hauges gate	Sentrum	Dobbelt gateløp med trerekke.	Hensynssone.		Hensynssone
12	Dronningens gate	Sentrum	Gateløp med allé.	Ingen.		
13	Sandesund (Bakkegata og omegn)	Sentrum	Klynge med eldre boligbebyggelse.	Noe i gul liste. Hensynssone. Regulert bevaring.		Noe i gul liste Hensynssone
14	Sandesund	Sentrum	Kai/overfartssted med bebyggelse	Noe i gul liste. Hensynssone.		Noe i gul liste Hensynssone
15	Fritznerbakken	Sentrum	Kvartalstruktur tidlig 1900-tall	Noe i gul liste. Hens.sone		Hensynssone
16	Kjennshaugveien	Tune	Smalt gateløp 1855 og framover		Hensynssone	

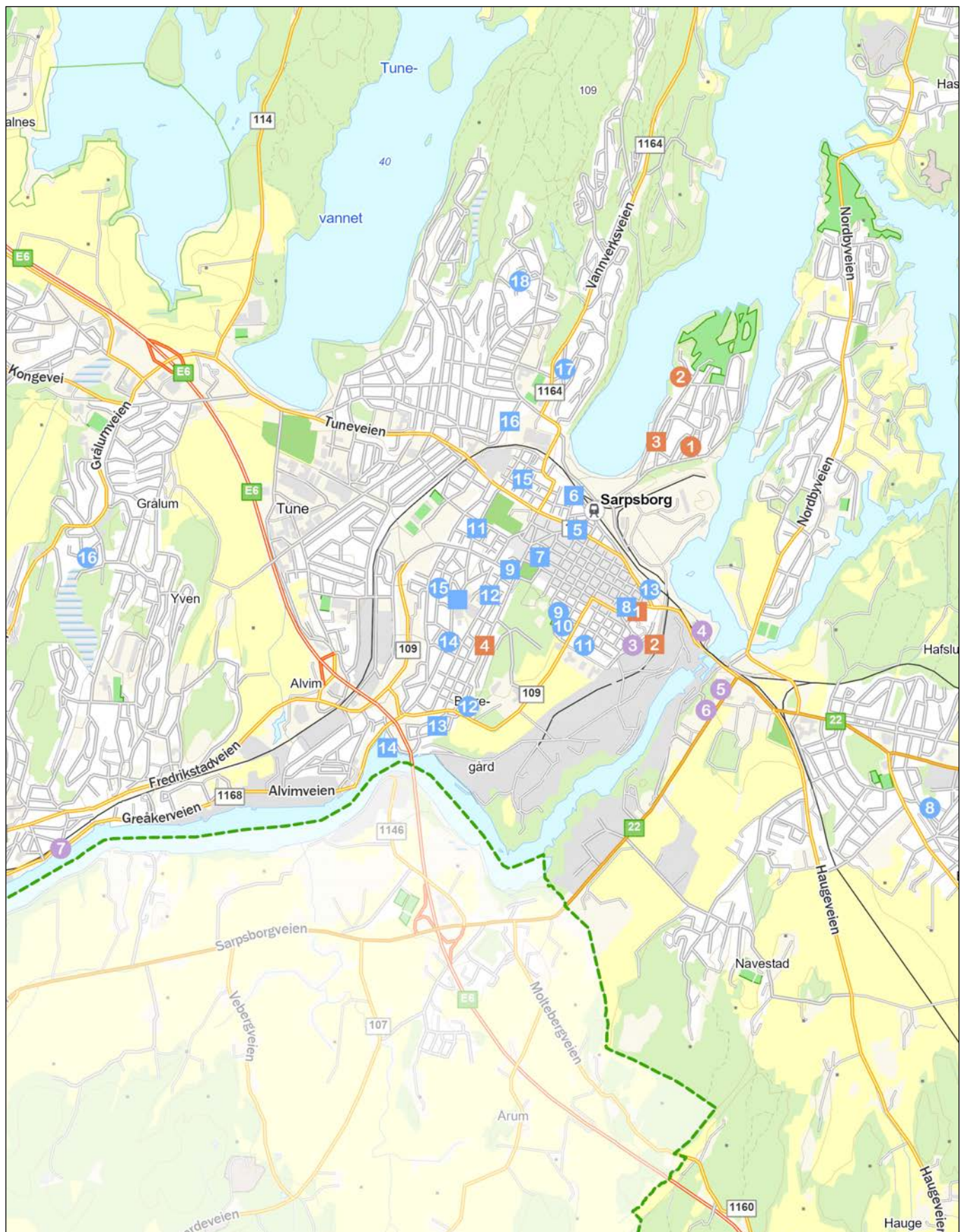
Boligutvikling og arbeiderboliger. Merket med nummerert sirkel på kartet.

1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Opsund	Sentrum	Hagebybebyggelse	NBI-registeret.	Hensynssone	
2	Opsund	Sentrum	Kolonihager	NBI-registeret.	Hensynssone	
3	St. Olavs vold	Sentrum	Arbeiderbrakke, eng. stil, 1840-t.	KULA. NBI-registeret.		Gul I./H.sone
4	Tarris*	Sentrum	Arbeiderbrakke, engelsk stil, 1846	KULA. NBI-registeret.		Gul I./H.sone
5	Sarpehaugen	Skjeberg	To arbeiderbrakker i tegl, ca 1800	KULA. Regulert til vern.	Hensynssone	
6	Hafslund	Skjeberg	Vaskerstua, samt Statsmin. Torps v. 5 og 9	KULA. Fra før 1850. Delvis reg. til vern.	Delvis hensynssone	
7	Hannestad	Tune	Arbeiderbebyggelse mot Glomma		Hensynssone	
8	Snogtin	Skjeberg	Arbeiderbrakke, 1800-tallet	Fra før 1850 (kml §25).	Hensynssone	
9	Borghilds gate	Sentrum	Et av byens første borettslag, fra 1918, ark.: Sigurd Engelsen	Gul liste. Hensynssone.		Gul liste Hensynssone
10	England og Frankrike	Sentrum	Enhetlig bykvartal ca 1920	Gul liste. Hensynssone.		Gul I/ H.sone
11	Kvartaler sør for Oscar Pedersens vei / Borghilds gate	Sentrum	Flerfamiliehus og kjedehus fra 1940-tallet, arkitekt: Arne Pedersen	Gul liste. Hensynssone.		Gul liste Hensynssone
12	Ninive	Sentrum	Boligruppe, ark.: Arne Pedersen	Gul liste. Hensynssone.		Gul I/ H.sone
13	Grina	Sentrum	Enhetlig funkisbeb., ark.: O. Bang	Ingen		
14	Storgata	Sentrum	Flerfamiliehus, like før og etter 2. v.k. Arkitekt: Arne Pedersen	Gul liste. Hensynssone.		Gul liste Hensynssone
15	Grotterødløkka	Sentrum	Hagebybebyggelse, nyklass. stil	Ingen		
16	Moseveien	Tune	Atriumsbebyggelse 1960-tallet		Hensynssone	
17	St. Hansberget	Sentrum	Terr.tilpass. eneb. og blokker 1970		Hensynssone	
18	Gråb.faret/Mikkelnv.	Sentrum	Terr.tilpass kjedehus 1972		Hensynssone	

*Det er vedtatt en kommunedelplan for vei og jernbane over Sarpsfossen som berører Tarris.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.4 – PRIORITERTE KULTURMINNER

ARKITEKTUR OG STIL

POLITIKK OG ORGANISASJONSARBEID

5.4.1 ARKITEKTUR OG STIL

Utformingen av Sarpsborg by og områdene omkring har vært en kontinuerlig prosess siden byen ble grunnlagt i 1839. Formgivningen har skjedd på mange nivåer, fra de overordnede byplanene med kvartalsstrukturer og akser helt ned til detaljutformingen av dørhåndtak og lyktestolper. Arkitektur gir byen, bygningene, gatene og plassene karakter, og gjennom arkitekturhistorien gjenspeiles hele samfunnsutviklingen over nærmere 200 år. Hvorfor har omgivelsene blitt slik de har blitt? Mange faktorer spiller inn: Trender, kommunestruktur, økonomi, lovverk, tilgang på materialer, byggherrenes ønsker og ikke minst arkitektenes idéer og evner til å forme byggverk tilpasset tomten og omgivelsene. En del enkeltbygninger skiller seg ut med fremragende arkitektur og fremstår som de beste representantene for sin tid. Ofte er dette bygninger som har hatt en spesiell betydning eller funksjon, og der byggherre og arkitekt har hatt en ambisjon om at dette skal signaliseres gjennom bygningenes form og utseende. Mange steder finnes det også helhetlige miljøer, både de som er bygd ut på én og samme tid og områder som er sammensatt av gode eksempler med arkitektoniske stilarter fra flere ulike perioder. Særlig viktig for den arkitektoniske utformingen av Sarpsborg var Borregaards arkitekt Arne Pedersen (1897-1951) og hans kompanjong Reidar W. Lund (1908-1978), fordi fabrikken og byen var nært knyttet sammen. Men også andre betydningsfulle arkitekter, både i nasjonal og lokal målestokk har tegnet bygninger i Sarpsborg.

Det er særlig i sentrum vi finner de fremste eksemplene på særpreget arkitektur. Imidlertid finnes det også verneverdig arkitektur i andre deler av kommunen, f.eks. knyttet til herregårdene, kirkene, industribedriftene, fritidskulturen i Høy-sand, lokalsamfunnene og de offentlige institusjonene i de gamle kommunene Skjeberg, Varteig og Tune. Arkitektur er altomfattende, og de prioriterte verneinteressene her er behandlet i de ulike tematiske kapitlene.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

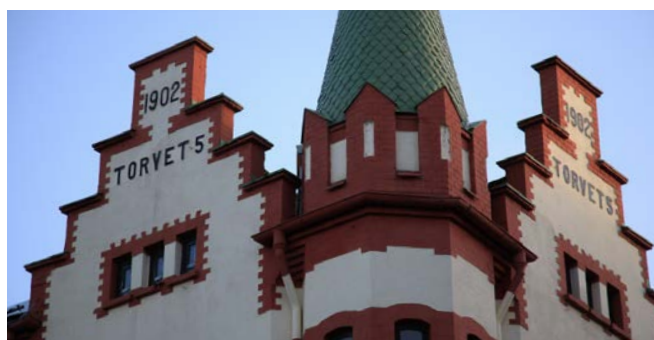
- I tilknytning til sentrumsplanen er det laget en gul liste med bevaringsverdige bygninger som ikke skal rives.
- En del helhetlige miljøer er markert som hensynssone kulturmiljø i sentrumsplanen. Det er knyttet egne retningslinjer og bestemmelser til disse.
- Riksantikvarens NBI-register tar for seg nasjonalt viktige kulturminner i by, og ibefatter blant annet verneverdig arkitektur i Kulås og Sandesundsveien.

Nye tiltak:

- Kommunen må sørge for gode rutiner for at saksbehandlere gir god rådgivning til bruk av riktige materialer og bygningsdeler for å ivareta arkitekturen og autentisiteten på en best mulig måte, eventuelt bidra til en best mulig tilbakeføring.
- Kommunen skal gi tidlige og tydelige signaler til eiere og

Festiviteten ble reist i 1900 og har tydelige klassisistiske forbilder. Alle foto: LOK.

Påkostede detaljer på tårnbygningen på Torget 5. Arkitekt: Haakon Ludwig Zappfe. I bevaringssammenheng må det stilles krav til både detaljene og helheten.

Sandesundsveien har påkostet arkitektur. Her finner vi gode eksempler på både empirestil, sveitserstil, dragestil, jugendstil og funkis.

Herreperveien 19 er et fremragende eksempel på jugendstilen. Bygningen var opprinnelig våningshus på Lande gård.

Boligarkitektur i Kulås. Foto: LOK.

utbyggere til hvordan man skal forholde seg til verneverdig arkitektur.

- Sørge for at hensynet til verneverdig arkitektur tillegges vekt ved arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Gjennomføre byggeskikkpris som vektlegger arbeid med god arkitektur.
- Bruke arkitekturhistorien mer bevisst for å skape positiv oppmerksomhet om byen.
- Arkitekt Arne Pedersen har hatt en særlig betydning for arkitekturen i Sarpsborg. Kommunen bør vurdere om hans arkitektur og bygninger skal tillegges ekstra vekt. En grundig gjennomgang av bygninger tegnet av Arne Pedersens gjøres i forbindelse med fremtidige revisjoner av gul liste, for å sikre at denne viktige og stedsspesifikke arkitekturen ivaretas.
- Innarbeide rutiner for tilstandskontroll av verneverdige bygg/anlegg i kommunens eie.

5.4.2 POLITIKK OG ORGANISASJONSARBEID

Forsamlingshusene er viktige sosiale møteplasser. Vi finner dem både i byen og ute i lokalsamfunnene. I byen er dette gjerne større bygninger som har fått en særskilt arkitektonisk utforming. I lokalsamfunnene dreier det seg ofte om mindre bygninger, der funksjonen er beholdt, men der bygningens arkitektoniske formspråk er underordnet.

Planen prioriterer tre slike forsamlingshus i sentrum: Glenghuset, Folkets hus og Håndverkeren. For disse gjelder samme tiltak for bevaring som for *arkitektur og stil* (se ovenfor).

Glenghuset var forsamlingshus for Sarpsborg Kristelige Ungdomsforening fra huset sto ferdig i 1911 til 1994. Arkitekt: Helge Brat.

Folkets Hus med nyrestaurert fasade i 2020. Oppbygd etter en brann i 1931 og tegnet av arkitekt Arne Pedersen.

Håndverkeren i Olav Haraldssons gate 33. Art decoinspirert teglmodernisme med avrundet hjørne. Oppført 1927. Alle foto: LOK.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

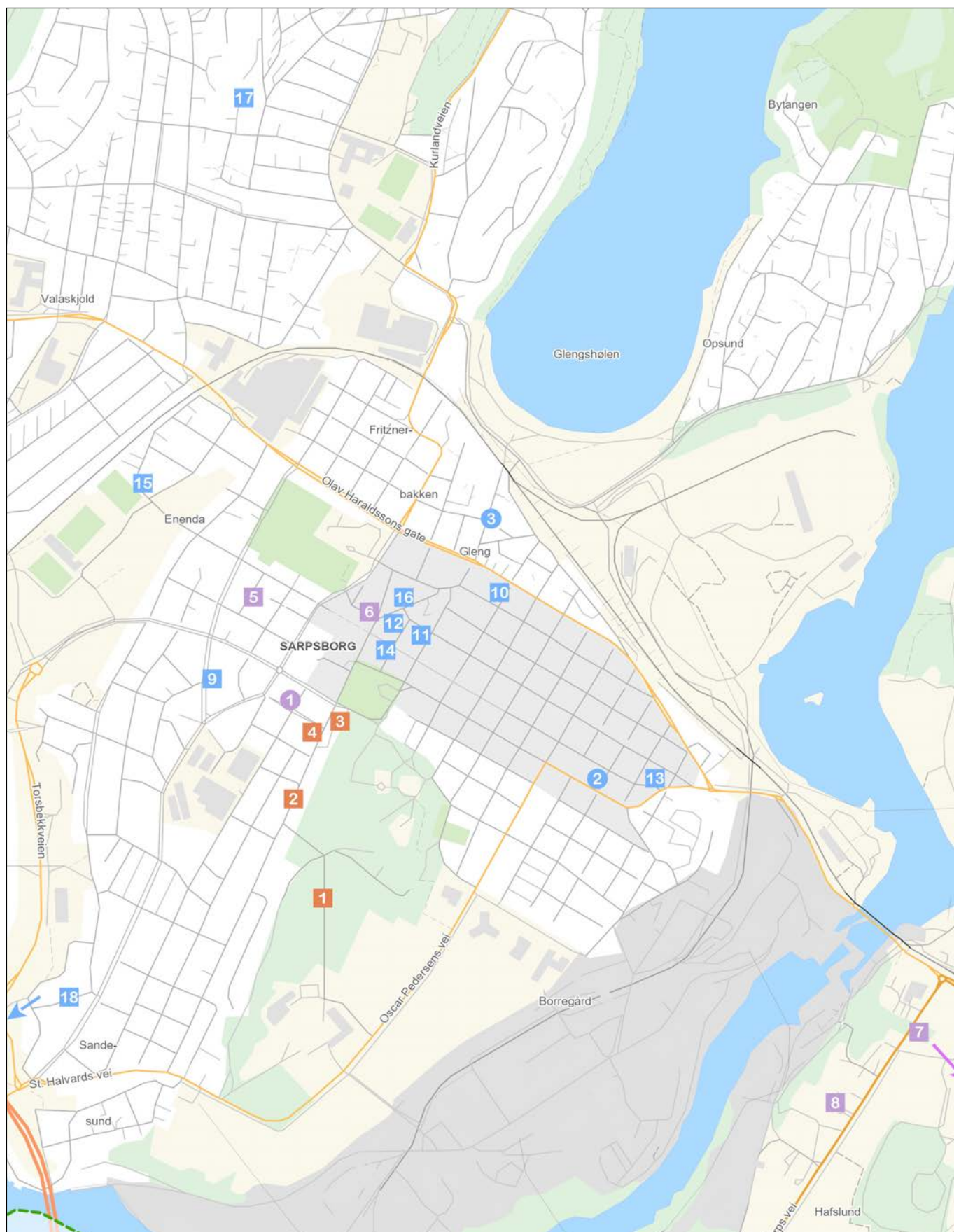
Arkitektur og stil. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Kulås (Arne Meidells v., Kulåsstien, Nils Pedersens vei)	Sentrum	Boliger for Borregaards ledelse, arkitekter: A. Pedersen, Reidar W. Lund m.fl.	NBI-registeret. KULA. Gul liste.		Gul liste Hensynssone
2	Sandesundsveien	Sentrum	Borgerskapsbebyggelse tidl. 1900	Som over.		Gul l./H.sone
3	Festiviteten	Sentrum	Forsamlingslok., ark.: Helge Brat	NBI-registeret, KULA, gul liste.		Gul liste Hensynssone
4	Sarpsborg bibliotek	Sentrum	Biblotek, funksjonalistisk stil, arkitekt: Ove Bang	NBI-registeret. Gul liste.		Gul liste Hensynssone
5	Havegata 2, 4 og 6, samt Thranes gt. 39	Sentrum	Funksjonalistiske villaer, ark.: Ove Bang og A. Pedersen, 1930-t.	Gul liste.		Gul liste
6	Torvet 5	Sentrum	Hjørnebyggård ved torget, oppf. 1902, ark.: Haakon Ludwig Zappfe	Gul liste. Ligger ved gateakse i NBI-registeret.		Gul liste
7	Høysand	Skjeberg	De eldste fritidsboligene, arkitektur knyttet til Høisand Bad.	Ligger i KULA-område.	Hensynssone	
8	Hafslund (vestsiden av Statminister Torpss vei)		Herregårdstilknyttet bebyggelse vest for hovedgården, flere tegnet av arkitekt Arnstein Arneberg	Delvis regulert til bevaring.	Hensynssone	
9	H.N. Huges gt. 48	Sentrum	Funksjonalistisk villa	Gul liste. Hensynssone.		Gul liste Hensynssone
10	Jernbanegata 5 og 7	Sentrum	Boliger i overgangen funksjonalisme/nyklassisme, ark. for nr. 5: Arne Pedersen	Ingen.		
11	Pellygata 78	Sentrum	Hjørnebyggård ved Asbj. Halvorsenes plass, arkitekt: Finn Horn	Gul liste. Regulert til bevaring.		Gul liste
12	Pellygata 80	Sentrum	Løveapoteket, ark.: Helge Brat	Gul liste.		Gul liste
13	St. Marie gate 28, 30, 33, 35, 37 og 39	Sentrum	Jugendkvart. fra 1899, samt et av byens mest oppr. sveitserstilshus	Kun nr. 30 og 37 på gul liste.		Kun delvis på gul liste
14	St. Marie gate 94	Sentrum	Bygård, arkitekt: Haakon L. Zappfe	Gul liste. Ligger ved gateakse i NBI-registeret.		Gul liste
15	St. Marie gate 159	Sentrum	Laftebyggesett, oppr. på Østf.utst. 1930, A. Haukelands barndomshj.	Ingen.		
16	Torggata	Sentrum	Bygårder på gatas NV-side, samt nr. 8, 10 og 12 på SØ-siden	Gul liste.		Gul liste
17	Herreperveien 19	Tune	Våningsh. tidl Lande gård, jugend	Ingen	Hensynssone	
18	Greåkerveien 149	Tune	Villa, arkitekt: Arnstein Arneberg	Ingen	Hensynssone	
19	Skarpnord, Hafsl.øy	Tune	Våningshus oppført 1764	Regulert til vern. Fra før 1850 (kml §25).	Hensynssone	

Politikk og organisasjonsarbeid. Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Glenghuset	Sentrum	Forsamlingshus Sarpsborg Kristelige Ungdomsforening 1909-11	Gul liste. Hensynssone.		Gul liste Hensynssone
2	Folkets hus	Sentrum	Folkets hus, ark.: Arne Pedersen	Gul liste		Gul liste
3	Håndverkeren	Sentrum	Forsamlingshus. Art decoinspirert teglmodernisme, ark.: H. Egge	Ingen		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.5 – PRIORITERTE KULTURMINNER OFFENTLIG ADMINISTRASJON OG TJENESTEYTING HANDEL OG SERVICE

5.5.1 OFF. ADMINISTRASJON OG TJENESTEYTING

Forvaltningen og størrelsen på forvaltningsområdene har endret seg gjennom historien. Med endringer i fylke, kommuner og skolekretser har offentlige bygninger fått ny bruk og på mange måter blitt til kulturminner.

Regionalt nivå:

I 1919 gikk Smaalenenes Amt over til å bli Østfold fylke. I 1976 ble fylkeskommunen opprettet, og i 2020 gikk Østfold inn i Viken. Fylkeshuset ved Borregaard hovedgård ble oppført i 1986 og er et kulturminne over Østfold fylkeskommune. Bygningen er et av de beste eksemplene på postmodernistisk arkitektur i Sarpsborg. Det er påkostet i materialbruken og er svært autentisk både i eksteriør og interiør. I tillegg til fylkeshuset er tre læringsinstitusjoner i nåværende Sarpsborg trukket fram som viktige kulturminner på det regionale nivået: hovedbygningene på Kalnes jordbruksskole og Fylkesskolen i Skjeberg (nå Skjeberg folkehøyskole), samt Tuneteknikeren, som senere huset Østfold Ingeniørhøyskole.

Kommunalt nivå:

Sarpsborg kommune ble i 1992 sammenslått av fire kommuner, da de tre landkommunene Skjeberg, Varteig og Tune gikk inn i bykommunen. I hver av de gamle kommunene finnes det offentlige bygninger som er viktige kulturminner over de opprinnelige kommunene, særlig de gamle herredshusene og rådhusene. Bygdehallen i Varteig, Heia i Stasjonsbyen i Skjeberg og Tune herredshus på Grålum er prioritert. På 1960- og 70-tallet bygde mange norske kommuner nye og mer funksjonelle rådhus. Mange av disse ble oppført i betong. Tune rådhus er en god representant for denne arkitekturen. Som eksempler på offentlige helsebygg er Kolstad psykiatriske sykehus og det tidligere gamle hjemmet på Sandbekk i Skjeberg tatt med som prioriterte kulturminner.

Lokalsamfunnsnivå:

Før bilene kom var lokalsamfunnene viktige. I et hvert lite lokalsamfunn var det en skole. Skolebygningene er derfor viktige kulturminner i lokalsamfunnene. Beboerne i lokalsamfunnene fremhever dem som viktige for tilhørigheten og identiteten deres. Enkelte gamle skolebygninger brukes i dag som samfunnshus, slik som for eksempel Ingedal og Gunnarstorp. I andre er det fremdeles skole- eller barnehagevirksomhet, mens en del av dem har gått over til å bli private boliger. Ut fra plassering, bygningskropp, vindusstørrelse og andre detaljer kan man ofte raskt oppfatte at det dreier seg om gamle skolebygninger.

Byskolene har en annen karakter enn grendeskolene, men også disse er viktige identitetsmerker, både fordi mange har et forhold til dem og fordi de utmerker seg positivt med byggestil og materialbruk.

Bygdehallen. Opprinnelig herredshus i Varteig i nyklassistisk stil. Tegnet av fløtningsinspektør Gunerius Furuholmen i 1922. Alle foto: LOK.

Tune kommunelokale fra 1902. Jugendstilsbygningen ligger like bak Tune rådhus fra 1970-tallet, og sammen representerer de to bygningene et eldgammelt maktsentrum.

Sandbekk i Skjeberg, kjøpt som fattiggård i 1887 og ble senere omgjort til gamlehjem. Våningshus i særpreget teglarkitektur.

Minge skole. Oppført i 1923 og brukt som skole fram til 1950. Den gamle skolestua fra 1892 er et av klasserommene i første etasje.

Sarpsborg bibliotek. Foto: LOK.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Kolstad i Tune er et sted med langvarige institusjons-tradisjoner: fra fattiggård på 1880-tallet, til psykiatrisk institusjon fra 1920-tallet til i dag. Anlegget fra midten av 1960-tallet kan sees som arvtakeren til de tidligere virksomhetene og har både tidstypisk og representativ utforming. Fløyen fra 1966 er fredet ihht kulturminneloven i 2012.
- Tune-teknikeren inngår i landsverneplanen for undervisningsbygg i verneklasse 2.
- Kirkegata skole og tidl. lærerbolig ved Sandesundsveien skole på gul liste.
- Flere av skolebyggene inngår i Viken fylkeskommunes registrering av regionalt viktige kulturminner og kulturmiljøer fra nyere tid (jf. liste på neste side).

Nye tiltak:

- Vernehensyn på offentlige bygninger som er prioriterte kulturminner ihht liste på neste side skal gis oppmerksomhet ved arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Sørge for gode rutiner i eiendomsforvaltningen i Sarpsborg kommune, slik at verneverdiene ved disse anleggene er godt kjent når bygninger skal oppgraderes etc.

neste side skal gis oppmerksomhet ved arealplanlegging og byggesaksbehandling. Det bør tas sikte på å beholde bygningenes karakter og tilhørende lagerbygg, men bruk kan endres.

Anker Aaserød landhandel på Vesttorp ved Hornnes er den siste av de gamle landhanlerne som fremdeles er i drift som butikk.

5.5.2 HANDEL OG SERVICE

I likhet med skoler og forsamlingslokaler var butikker og kiosker viktige elementer i lokalsamfunnene. Mange grendebutikker er i dag omgjort til bolighus, men plassering husform, vinduer og uthus avslører ofte lett at det dreier seg om tidligere handelssteder. I planen er det kun noen få prioriterte kulturminner som omfatter dette temaet.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Ingen eksisterende tiltak.

Nye tiltak:

- Bygninger som er prioriterte kulturminner ihht liste på

Kioskbygg ved Opsund fra 1960-tallet. En gang var det mange slike kiosker. I dag er dette en av de få bevarte kioskene i Sarpsborg. Begge foto: LOK.

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

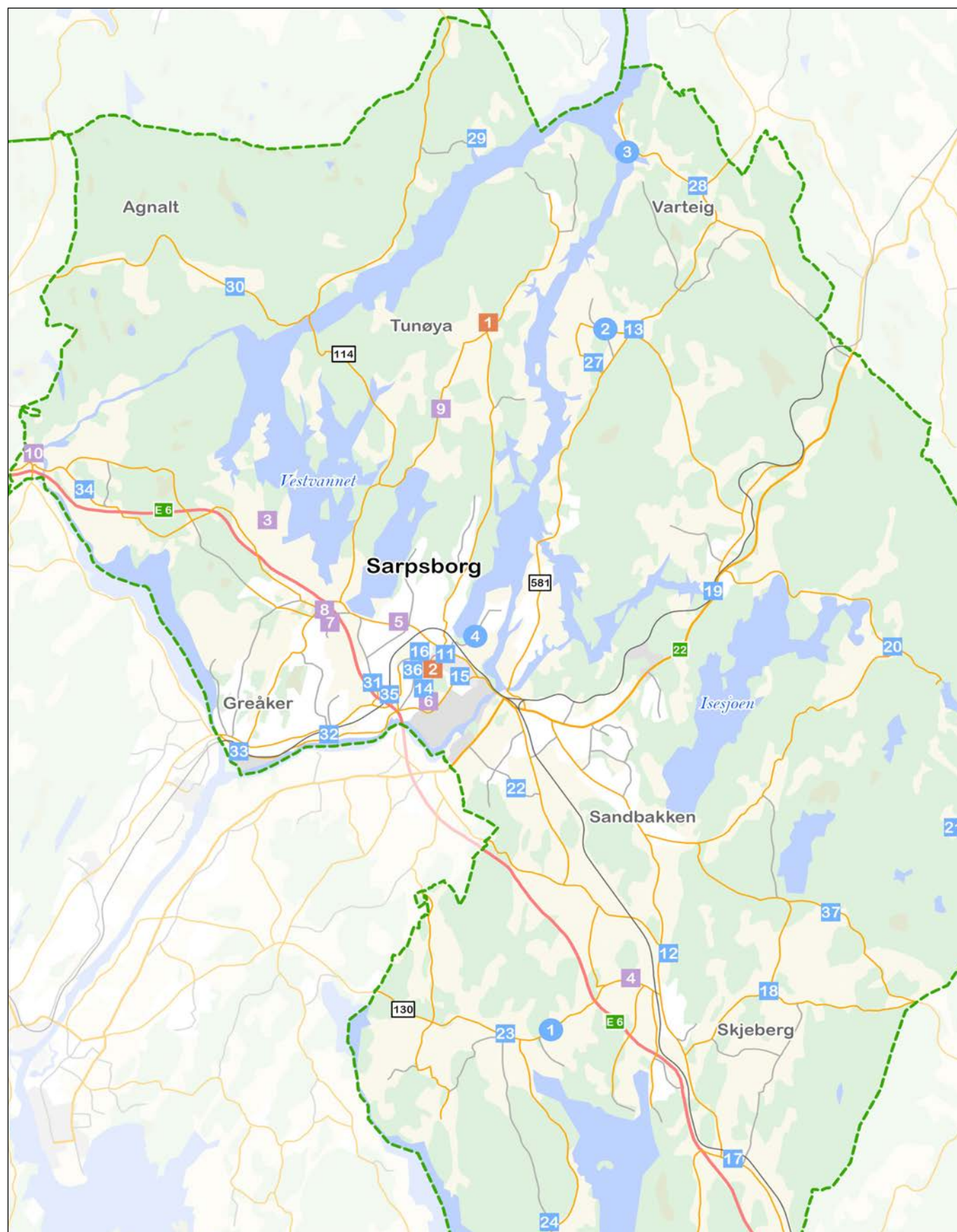
Offentlig administrasjon og tjenesteyting. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Kolstad pleiehjem	Tune	Psykr. pleiehjem	Delvis forskriftsfredet		
2	Sarpsborg bibliotek	Sentrum	Bibilotek, funksjonalistisk stil, arkitekt: Ove Bang	NBI-registeret. Gul liste.		Gul liste Hensynssone
3	Kalnes VGS, hovedb.	Tune	Tidligere fylkeslandbr. skole	Regulert til vern.	Hensynssone	
4	Skjeberg folkehøysk.	Skjeberg	Tidligere fylkesskole	Ingen. Ligger i KULA-omr.		
5	Tuneteknikeren	Tune	Høyskoleb, modernisme, 1960-t.	Landsverneplan for undervisn.bygg: vernekl. 2.		
6	Fylkeshuset	Sentrum	Fylkeshus Østfold FK, oppf. 1986	Ligger i NBI-område. Ligger i KULA-område.		Hensynssone
7	Tune rådhus	Tune	Tidl. rådhus for Tune komm., modernisme, oppført 1977	Fylkesplan Østfold	Hensynssone	
8	Tune herredshus	Tune	Tidligere herredshus, oppf. 1902	Fylkesplan Østfold	Hensynssone	
9	Holleby skole	Tune	Skolestue i tilkn. til herregård	Fylkesplan Østfold	Hensynssone	
10	Soli bruksskole	Tune	Bruksskole Sanne og Soli Brug.	Fylkesplan Østfold	Hensynssone	
11	Sigvat Skalds gt. 1	Sentrum	Tidl. adm.hus og brannstasjon	Gul liste.		Gul liste
12	Heia, Stasjonsbyen	Skjeberg	Tidligere Skjeberg herredshus	Ingen.	Hensynssone	
13	Bygdehallen	Varteig	Tidligere Varteig herredshus	Ingen.	Hensynssone	
14	Sandesundsvn. skole	Sentrum	Tidligere lærerbolig, sløydlokale	Gul liste. Fra før 1850 (kml §25).		Gul liste. Hensynssone
15	Kirkegata skole	Sentrum	Tidlere byskole, ark.: Thv. Astrup	Gul liste.		Gul liste
16	Kruseløkka skole	Sentrum	Byskole, ark.: Arne Pedersen 1950	Ingen.		
17-26	Skolebygn. i Skjeberg	Skjeberg	Ingedal, Lilleby, Ise, Skjebergdalen, Grinerød vestre, Navestad, Gunnarstorp, Ullerøy, Løkkevika og Brårød	Ingen.		
27-28	Skolebygn. i Varteig	Varteig	Strømnesåsen og Høgheim	Ingen.		
29-34	Skolebygn. i Tune	Tune	Minge, Agnalt, Gamle Alvim, Hannestad, Greåker, Sanne	Ingen.		
35	Sandesund tollbod	Sentrum	Tollbod	Gul liste. Hensynssone.		Gul liste. Hensynssone
36	Vingulmork	Sentrum	Tidligere gamlehjem	Gul liste.		Gul liste
37	Sandbekk	Skjeberg	Tidligere gamlehjem/gårdstun	Ingen.		

Handel og service. Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Anker Aaserød landhandel, Hornnes	Skjeberg	Tidligere landhandel, fremdeles handel (landbruksutstyr).	Ingen. Ligger i KULA-område.		
2	Landhandel ved Varteig meieri, Ingaveien 39	Varteig	Tidligere landh., ligger som del av kulturmiljø ved Bygdehallen og Meieriet. Bygn. er ikke i bruk.	Ingen.	Hensynssone	
3	Tangen landhandel	Varteig	Tidl. landhandel ved Furuholmen, i dag bolig, særpreget uthus.	Hensynssone.	Hensynssone	
4	Opsund	Sentrum	Kiosk.	Ingen.		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.6 – PRIORITERTE KULTURMINNER LOKALSAMFUNN INFRASTRUKTUR OG KOMMUNIKASJON

5.6.1 LOKALSAMFUNN

I de gamle kommunene Skjeberg, Varteig og Tune er det særlig tre lokalsamfunn som framstår med en tydelig stedsidentitet. Dette er Stasjonsbyen i Skjeberg, Ise på grensa mellom Skjeberg og Varteig, samt Greåker.

Stasjonsbyen Skjeberg

Tettstedet er som navnet tilsier bygd opp rundt Skjeberg stasjon, som ble anlagt i forbindelse med åpningen av jernbanen i 1879. Året etter ble Skjeberg kommunelokale oppført ved hovedveien like ved stasjonen. Dette var det gamle kornmagasinet, som hadde blitt reist ved kirken i nødsåret 1812, som ble flyttet og fikk ny bruk. Bygningen huser i dag Skjeberg historielag. På slutten av 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet begynte byggingen av fritidsboliger i Høysand. Utviklingen av Stasjonsbyen må sees i sammenheng med dette. Den gjennomgående veien er Den fredrikhaldske kongevei, senere RV. 1 og E6. Med ny trasé for E6 på 1990-tallet forsvant mye av trafikken gjennom tettstedet, noe som også fikk konsekvenser for næringslivet. Gamle E6 bærer i noen grad preg av å være en "rett" gate gjennom et tettsted, og Stasjonsbyen kan i så måte sammenlignes med Greåker. Imidlertid er bebyggelsen i Stasjonsbyen mer spredtbygd. Selve tettstedskjernen bærer i dag preg av å være noe fraflyttet.

Greåker

Sentrumsbebyggelse med Greåkerveien som en gjennomløpende gate som binder tettstedet sammen. Gatestrukturen og gaterommet gir stedet karakter. Som et tidligere handelssentrum bærer stedet preg av å være fraflyttet. Da hovedveien ble lagt utenom sentrumsområdet på 1960-tallet mistet næringslivet kunder. I bebyggelsen ligger flere enkeltbygninger med verneverdi. Det gjelder gamle Greåker skole (karakteristisk skolebygning i tegl), flere villaer i sveitserstil, to praktvillaer i Greåkerveien 149 og Ekebergveien 1, samt enkelte av gårdene som danner gateløpet. Den vestre delen av industriområdet til Greåker Cellulose, som avgrenser tettstedet i sørøst, har karakteristiske industribygg i tegl med et klassisistisk formspråk. Jernbanestasjonen er revet.

Ise

Tettstedet omkranser Iseelva og Ise stasjon på Østre linje og tilhører både Varteig og Skjeberg. Nerven i lokalsamfunnet er elveløpet, som er et tidligere industrilandskap. Med åpningen av Østre linje i 1882 ble det fart i industriutbyggingen. Samme år ble Ise Meieri og Landhandleri etablert, mens den aller største virksomheten, A/S Haga Hoell & Co, etablerte seg på gamle Ise Brug fire år tidligere. Det var som produsent av landbruksredskaper Haga Hoell ble en betydelig bedrift, landets største (og første) i sitt slag med rundt 80 mann i arbeid i 1915. Det var også flere andre bedrifter. I dag er det kun Ise Mølle som er gjenværende og et viktig symbol på industrivirksomheten. Som tettsted kan Ise framstå som noe utflytende. Stasjonen er et viktig midtpunkt.

Greåker kjennetegnes av den lange rette gata med tosidig bebyggelse som skaper et definert gaterom. Stedet har også torg.

Det tidligere herredshuset i Stasjonsbyen framstår som et monumentalt bygg og er et viktig landemerke i lokalsamfunnet.

Vokterboligen som ligger i krysset mellom Østfoldbanens østre og vestre linje er et sjeldent bygg og er fredet etter kulturminneloven.

Hellevad bru over Buerbekken i Skjebergdalen er flott utført stenhvelvsbru. Alle foto: LOK.

Skjeberg stasjon, i funksjon 1879-1983, arkitekt: Peter Andreas Blix. Foto: LOK.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Sentrumsgatene i Stasjonsbyen og på Greåker, samt en sone rundt elva på Ise, er vist med hensynssone kulturmiljø i kommuneplanen.

Nye tiltak:

- Stedsutvikling og identitetsbygging må vies oppmerksomhet i fremtidig planlegging for revitalisering av lokalsamfunnene.
- Viktige strukturer og identitetsskapende bygninger, anlegg og plasser må søkes ivaretatt gjennom arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Kommunen bør oppfordre fylkeskommune/Bane NOR som viktig grunneiere om å oppgradere grønt-, vei- og baneanlegg i lokalsamfunnene for å øke attraktiviteten.

5.6.2 INFRASTRUKTUR OG KOMMUNIKASJON

Utbygging av veier, jernbane, strøm og vann har vært viktig for samfunnsutviklingen. De eldste veitraséene, slik som veiene på Raet og Den fredrikshaldske kongevei over Sandesund, har vært førende for mye annen utvikling. Det var der folk kunne ta seg fram folk bosatte seg og startet ulike virksomheter. På samme måte ble kaiene i Glomma og plasseringen av jernbanestasjonene viktige. De ble nerven i lokalsamfunnene.

Veitraséer, bruer, rodestener og alléer er kulturminner over ferdsele. For øvrig infrastruktur er det særlig kraftstasjonene som må fremheves som kulturminner, særlig fordi Sarpsfossen har vært en viktig kraftprodusent.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Vokterbolig i delet mellom Østfoldbanens østre og vestre linje er fredet etter kulturminneloven.
- Kraftstasjoner og alléer i området omkring Sarpsfossen, Hafslund og Borregaard ligger i KULA-område.
- Hasle Trafo og kraftlinjeføring mot Sverige ligger i nasjonal verneplan for kraftindustriens kulturminner.

- Oldtidsveien og gamle veiføringer på Skjebergsletta ligger i KULA-område.
- En rekke alléer og trerekker har prioritet av Statens vegvesen (tre ulike klassifiseringer), se rapport "Prioriterte alleer og trerekker i Østfold", SVV rapport 458, 2018

Nye tiltak:

- Prioriterte kulturminner ihht listen på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling.

Alléen i Gamle kongevei ved Sanne er en viktig del av kulturmiljøet. Det er flere trafikkfarlige trær og det er behov for restaurering.

Den nåværende trebrua over Rolvsøysund er fra 1926 og er blant få gjenværende trebruer i Østfold. Glommastien går her i dag. Begge foto: LOK.

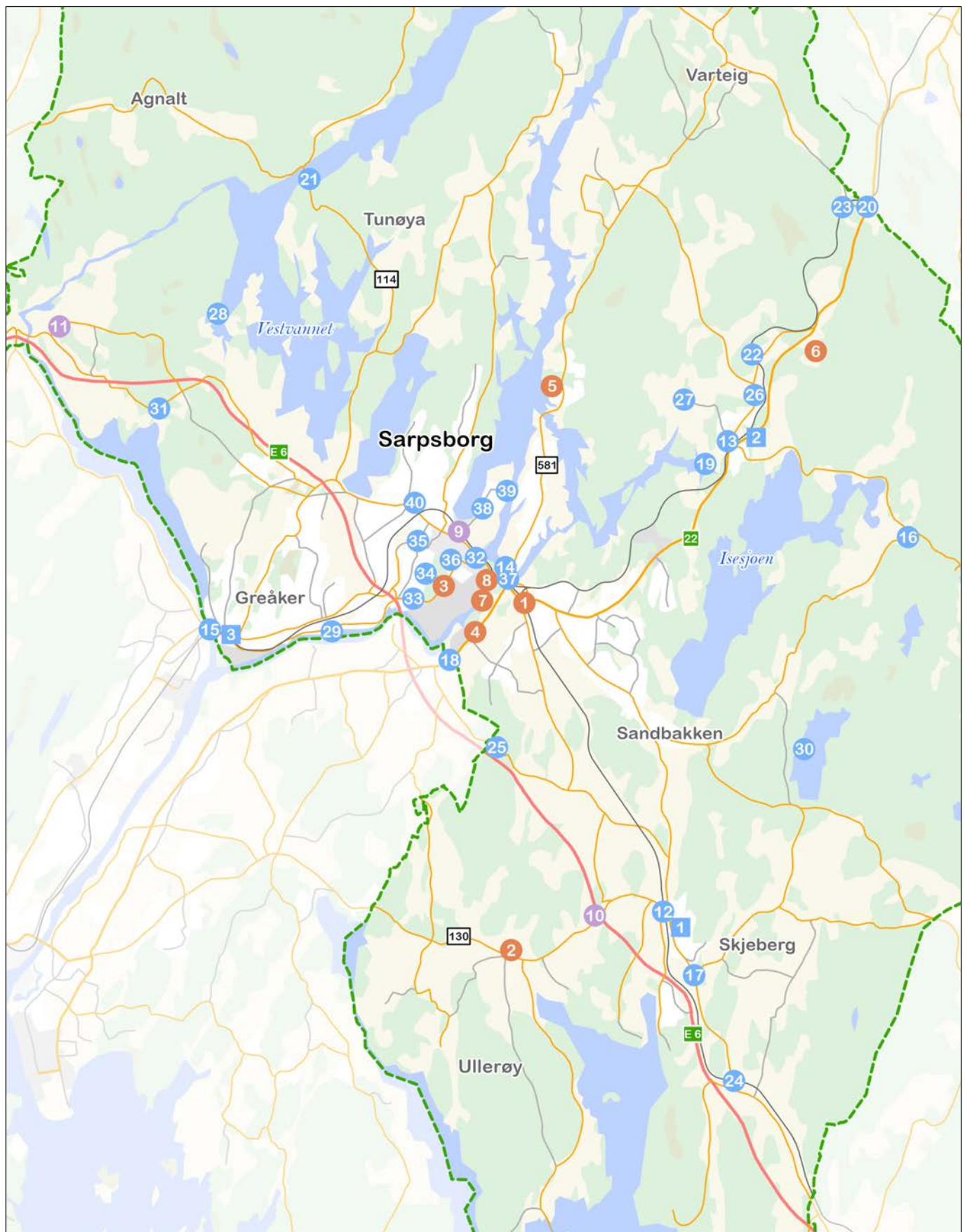
Lokalsamfunn. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Stasjonsbyen	Skjeberg	Stasjonsby/tettsted. Gateløpet, stasjonen, herredshuset, samt enkelte eldre boliger viktige.	Ingen.	Hensynssone	
2	Ise	Vart/Skjeb.	Tettsted. Stasjonen, elveløpet, eldre industri og meieri viktige.	Ingen.	Delvis hensynssone	
3	Greåker	Tune	Tettsted med bypreg. Gateløpet, torget, gammel skole, samt en del karaktist. bygårder/enkelthus.	Ingen.	Hensynssone	

Infrastruktur og kommunikasjon. Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Hafslund	Skjeberg	Vokterbolig jernbane	Forskriftsfredet.		
2	Oldtidsveien	Skjeberg	Veitrasé i kult.historisk landskap	KULA.	Hensynssone	
3	Oscar Pedersens vei	Sentrum	Allé Østfoldutstillingen 1930	KULA og NB!-registeret. SSV prioriterte alléer.		Hensynssone
4	Statsmin. Torps vei	Skjeberg	Allé ved Hafslund hovedgård	KULA. SSV priorit. alléer.	Hensynssone	
5	Hasle Trafo	Varteig	Trafobygning 1963	Landsverneplan Kraftind. kulturminn. Regionalt km		
6	Hasle-Borgvik i Sverige	Vart/Skjeb	Høyspentlinje østover fra Hasle trafo, satt i drift 1963	Statlig listeført (Kraftindustriens kulturminner).		
7	Hafslund kraftstasjon	Skjeberg	Kraftstasjon funksjonalistisk stil	KULA.	Hensynssone	
8	Borregaard kraftstasj	Sentrum	Kraftstasjon i teglarkitektur	KULA. Gul liste.		Gul I./H.sone
9	Sarpsborg stasjon	Sentrum	Stasjonsbyggn., godshus og park	Kun stasjonen på gul liste		Delvis gul liste
10	Solbergstårnet	Skjeberg	Rastepl. med kulturhist formidling	Ingen. Ligger i KULA-område.		
11	Gml. kongevei Sanne	Tune	Allé i akse til tunet	SVV prioritert allé. Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
12	Skjeberg stasjon	Skjeberg	Stasjonsbygning i lokalsamfunn	Ingen.	Hensynssone	
13	Ise stasjon	Skjeberg	Stasjonsbygning i lokalsamfunn	Ingen.	Hensynssone	
14	Sarpebrua	Sent/Skjeb.	Elementer fra opprinnelig bru	KULA.		Hensynssone
15	Rolvøysund bru	Tune	Veibru i tre, nå Glommastien	Ingen.		
16	Hellevad bru	Skjeberg	Stenhvelvsbru, Skjebergdalen	Ingen.	Hensynssone	
17	Guslundbrua	Skjeberg	Stenhvelvsbru	Ingen.		
18	Gatedalsbrua	Skjeberg	Stenhvelvsbru over Norges første elektr. jernbane med norm. spor	Ligger i KULA-område.		
19	Ise	Varteig	Stenhvelvsbru	Ingen.	Hensynssone	
20	Mikkelhytta	Varteig	Gammel veibru	Ingen.		
21	Trøsken bru	Tune	Gamle brukar	Ingen.		
22	Sikkeland	Varteig	Jernbaneundergang Østre linje	Ingen.		
23	Tomte/Styggedalen	Varteig	Jernbanebru Østre linje	Ingen.		
24	Ingedal	Skjeberg	Jernbanebru	Ingen.		
25	Den fredrikhalske kongevei	Skjeberg og Tune	Veitrasé	Ingen.		
26	Sikkeland	Varteig	Rodesten	Ingen.		
27	Bergbyveien	Varteig	Rodesten	Ingen.		
28	Toppebrygga	Tune	Brygge/utstikker i Isnesfjorden	Ingen.		
29	Am.kaia-Hannestad	Tune	Rester av kaianlegg	Ingen.		
30	Tvetervannet	Skjeberg	Inntakshus Fredrikstad vannledn.	Ingen.		
31	Eidet kro	Tune	Tidlig motor-café, ark.: A. Fronth	Fylkesplan Østfold.		
32-41	Sarpsborg sentrum	Sentrum	Gamle trafostasjoner (liste se side 79)	Ingen/noen i hens.sone.		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.7 – PRIORITERTE KULTURMINNER TRO OG LIVSSYN FRITID

5.7.1 TRO OG LIVSSYN

Kirkene representerer den eldste bygningsarven i kommune. Sarpsborg har en rekke middelalderkirkesteder, hvorav to av dem fremdeles har stående kirkebygg fra middelalderen. Kirkene er ofte midtpunkt i helhetlige kulturmiljøer og kulturhistoriske landskap, slik som for eksempel Skjeberg kirke, Ingedal kirke og Tune kirke. Til miljøene rundt kirkene hører gjerne prestegården, kirkegården, kirkegårdmuren, trekker, veitraséer og hele landskapsformasjonen eller landskapsrommet der kirken er plassert. Tre kirker (Hafslund, Holleby og Soli), som alle er oppført på slutten av 1800-tallet, eller tidlig på 1900-tallet, ligger med nær tilknytning til herregårder.

Også enkelte nyere anlegg er representert blant de prioriterte kulturminnene. Dette gjelder Sandesund menighetshus fra 1939, Sarpsborg krematorium fra 1961 og Greåker kirke fra 1974, alle særegne lokale anlegg. Greåker kirke, som er tegnet av den lokale arkitekten, Aksel Fronth, er forøvrig en av landets første kjernekirker og er listeført av Riksantikvaren. Pilegrimsleden gjennom Borg bispedømme går gjennom Sarpsborg. Leden knytter sammen kirkelandskapet og tilrettelegger for opplevelser og kunnskapsformidling.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Skjeberg kirke, Ingedal kirke og St. Nicolas kirkeruin er automatisk fredet.
- Tune-, Varteig- og Ullerøy kirke er listeført av Riksantikv.
- Aut. fredete middelalderkirkesteder/kirkegårder ved Skjeberg, Ingedal, Ullerøy, Varteig kirke, Tune kirke.
- Våningshus og fløyer på Skjeberg prestegård er fredet.
- Landskapene omkring kirkene er markert med hensynssone i kommuneplanens arealdel.
- Sarpsborg kirke, Sarpsborg krematorium og Sandesund menighetshus (Janitsjarhuset) står på gul liste og inngår i hensynssone kulturmiljø i sentrumsplanen.
- Ruinparken på Borgarsyssel museum ivaretar og tilrettelegger området rundt St. Nicolas kirkeruin.
- Pilegrimsleden er tilrettelagt og merket. Det er satt opp tavlered formidling om kirkene og andre kulturminner.
- Sandakermoen kolerakirkegård fra 1834 er vernet gjennom regulering. Kommunen har ansvaret for tilrettelegging, vedlikehold og avtale med grunneier.

Nye tiltak:

- Miljøene rundt de prioriterte kulturminnene som er listet opp på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Styrke tilretteleggingen/formidlingen av kulturminner langs Pilegrimsleden.

Ingedal kirke ble oppført på 1100-tallet og utvidet på 1300-tallet. I det samme landskapet finnes mange helleristninger, som vitner om at stedet har hatt rituell betydning tilbake til bronsealderen.

Skjeberg prestegård har en spesiell hage som ligger nedsenket i landskapet mellom hovedbygningen og en stor dam.

"Mindet" på Holleby har vært gravsted for familien Lindemann, som tidligere eide gården. Første gravlegging var i 1823, den hittil siste i 1913. I 2010 ble den overført fra familien til kommunen.

Sarpsborg krematorium i et nymodernistisk formspråk, oppført 1960-61. Tegnet av arkitekt Eyvind Moestue, som også sto bak blant annet Ingjærstrand bad. Alle foto: LOK.

Høisand bad. Foto: LOK.

5.7.2 FRITID

På slutten av 1800-tallet, da mange mennesker var sysselsatt ved industribedriftene, ble "fritid" et nytt begrep. Etableringen av Høisand bad som kurbad og forlystelsessted ved Skjebergkilen, var et utslag av dette. Omkring selve badet reiste også en rekke private familier egne hytter i en nasjonalromatisk stil som lå tett opp mot dragestilen. Dette var i tiden rundt 1905, da Norge løsrev seg fra Sverige, og de nasjonale strømningene kom til uttrykk gjennom arkitekturen. Idrettsforeningene så også dagens lys. Skihytta (nåværende Speiderborgen) på Strømnesåsen i Tune ble bygd i 1918.

Folkeparkene var også et uttrykk for fritidskulturen. Kulås ble selve byparken, mens både Landeparken og Dondern ble lokale folkeparker i henholdsvis Tune og Skjeberg. Etableringen av Ruinparken ved byjubileet i 1916 og Borgarsyssel Museum fem år senere, var etter inspirasjon fra Norsk folkemuseum med en stor friluftspark. Parken ble også viktig for olsokfeiringen i byen.

Tunevannet hadde i uminnelige tider vært åsted for hestevetdeløp på isen. Omkring 1900 var det ikke uvanlig at 2-3000 mennesker dukket opp for å bivåne travløpene. Kjøringene ble avholdt helt fram til rundt 1960, da Kalabanen ble anlagt.

De mange nedlagte hoppbakkene og danseplassene rundt om i kommunen er også et utslag av folks behov for fritidsaktiviteter. De store bedriftene la også til rette for at arbeiderne deres skulle kunne tilbringe ferien ved sjøen. I 1918 åpnet Borregaardarbeidernes feriehjem i Kvastebyen.

Sist men ikke minst var også etableringen av kinoene et utslag av at folk hadde fritid. Blant de prioriterte kulturminnene er både Centralteateret og Verdensteateret med. Sistnevnte er fremdeles i drift som kino.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Kulåsparken inngår i NBI-registeret. Deler av parken er automatisk fredet som gravfelt.

- Høysand er markert som hensynssone kulturmiljø i kommuneplanens arealdel.
- Viken fylkeskommune har definert flere av de opplistede kulturminnene på neste side som regionalt viktige kulturminner og kulturmiljøer i Østfold fra nyere tid.

Nye tiltak:

- Sørge for gode rutiner i eiendoms- og grøntforvaltningen i kommunen, slik at ansatte er godt kjent med verneintressene i parkene.
- Gjennomføre en kartlegging av fritidsboliger med arkitekturhistoriske verdier.
- Verdensteaterets kvalitet som kulturminne ivaretas.
- Vurdere om gamle danseplasser og hoppbakker skal prioriteres som friområder i evt nye boligstrøk i forbindelse med arealplanlegging.

Porten til borregaardarbeidernes feriehjem i Kvastebyen. Foto: LOK.

Verdensteateret fra 1916 har arkitektoniske kvaliteter og er en viktig kulturinstitusjon i bybildet.

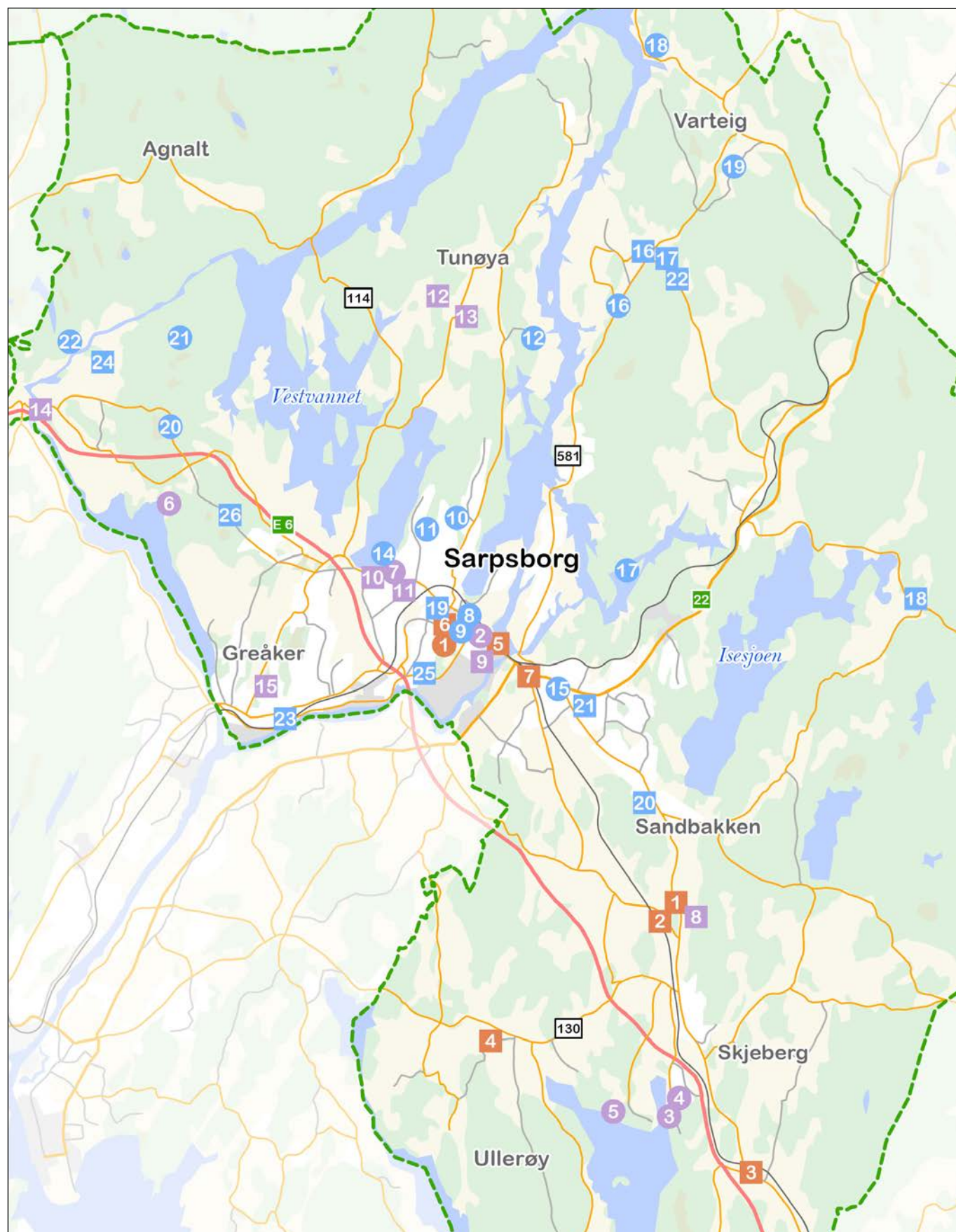
Tro og livssyn. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Skjeberg kirke	Skjeberg	Middelalderkirke	Automatisk fredet. KULA og fylkesplanen.	Hensynssone	
2	Skjeberg prestegård	Skjeberg	Prestegård	Vedtaksfredet	Hensynssone	
3	Ingedal kirke	Skjeberg	Middelalderkirke	Automatisk fredet. Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
4	Ullerøy kirke	Skjeberg	Kirke	Listeført av Riksantikv. KULA og fylkesplanen.	Hensynssone	
5	St. Nicolas kirkeruin	Sentrum	Middelalderkirkeruin	Aut. fredet, NB!-reg. mm.		Hensynssone
6	Sarpsborg kirke	Sentrum	Bykirke med park (tidligere kirkegård)	NB!-registeret. Gul liste.		Gul liste Hensynssone
7	Hafslund kirke	Skjeberg	Kirke	KULA og fylkesplanen.	Hensynssone	
8	Skjeberg prestegård	Skjeberg	Særpreget hageanlegg	KULA, fylkespl., reg.plan.	Hensynssone	
9	Olavskapellet	Sentrum	Regional samling sakral middela.	Gul liste og NB!-registeret	Gul l./h.sone	
10	Tune kirke	Tune	Kirke, viktig historisk kirkested	Listeført kirke og fylkespl.	Hensynssone	
11	Tune prestegård	Tune	Prestegård	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
12	Holleby kirke	Tune	Kirke, del av herregårdsmiljø	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
13	"Mindet", Holleby	Tune	Privat gravlund, del av herreg.m.	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
14	Soli kirke	Tune	Kirke, del av bruks- og herreg.m.	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
15	Greåker kirke	Tune	Modernistisk kjernekirke, ark.: Aksel Fronth , oppført 1974	Listeført av Riksantikva- ren.	Hensynssone	
16	Varteig kirke	Varteig	Kirke	Listeført av Riksantikv.	Hensynssone	
17	Varteig prestebolig	Varteig	Prestebolig	Ingen.	Hensynssone	
18	Skjebergdalen kirke	Skjeberg	Kirke	Ingen.		
19	St. Olavs gravlund	Sentrum	Krematorium og del av gravlund	Gul liste. Hensynssone.		Gul l./H.sone
20	Sandakermoen	Skjeberg	Kolerakirkegård	Regulert til vern.		
21-24	Bedehus	Hele kom- munen	Betlehem, Borgen (1902), Breida- blikk, Varteig (1893), Fredheim, Greåker (1899), Melleby (1883)	Ingen.		
25	Sandesund Men.hus.	Sentrum	Menigh.h., ark.: A. Pedersen 1939	Gul liste. Hensynssone.		Gul l./H.sone
26	Olavskilden	Tune	Hellig kilde i Kalnesskogen	Ingen.		

Fritid. Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Kulåsparken	Sentrum	Folkepark	NB!-registeret og KULA		Hensynssone
2	Borgarsyss. museum	Sentrum	Friluftsmuseum / ruinpark	NB!-registeret og KULA.		Gul liste Hensynssone
3	Høisand bad	Skjeberg	Kurbad og forlystelsessted		Hensynssone	
4	Høysand	Skjeberg	Fritidsboliger fra tidl. 1900-tall, nasjonalromant. stil rundt badet		Hensynssone	
5	Feriehjemmet	Skjeberg	Borreg.arbeidernes feriehem		Hensynssone	
6	Eidet	Tune	Fritidsbolig for tømmerdirektio- nens direktør, oppført tidl. 1900-t	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
7	Tuneheimen	Tune	Ungdomsherberge oppf. 1953	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
8	Centralteateret	Sentrum	Tidligere kino	Gul liste. Hensynssone.	Hensynssone	Gul liste
9	Verdensteateret	Sentrum	Kino (fremdeles i bruk)	Ingen.		
10	Fiskedammene	Sentrum	Damanlegg Sarpsborgmarka	Ingen.		
11	Lande	Tune	Drikkevannsd. og tidl. skytebane	Ingen.		
12	Speiderborgen	Tune	Oppf. som skihytte 1918, hoppb.	Ingen.		
13	Langos speiderhytte	Skjeberg	Kruseløkka, flyttet på 1950-t.	Ingen.		
14	Landeparken	Tune	Folkepark/dansepallss		Hensynssone	
15	Dondern	Skjeberg	Borgen folkepark		Hensynssone	
16-19	Danseplasser Varteig	Varteig	Utsikten, Danseholmen, Skolesletta og Rogndalshavna.	Ingen.		
20-22	Danseplasser Tune	Tune	Ramoen, Ramstadsk., Solituten	Ingen.		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.8 – PRIORITERTE KULTURMINNER

INDUSTRI

HÅNDVERK OG SMÅINDUSTRI

5.8.1 INDUSTRI

Sarpsborg har lange industritradisjoner. I 1520 ble vannsaga tatt i alminnelig bruk i Norge. Fra slutten av 1500-tallet vet vi med sikkerhet at det var sagbruksdrift i Sarpsfossen. Fossekraften og Glomma som fløtningselv har vært vesentlig for industriutviklingen.

Mange av det industrielle kulturminnene knytter seg til treforedling. Soli brug ved Ågårdselva, som på 1860- og første del av 1870-tallet gikk for å være det største sagbruket i Nord-Europa, er et viktig kulturminne fra sagbrukstiden.

Kulturmiljøer etter den storstilte tømmerfløtningen i Glomma finnes både ved Furuholmen i Varteig og Eidet. Tømmertunnelen som ble skutt ut gjennom fjellet mellom Vestvannet og Visterflo i 1906-08, fraktet tømmeret sikkert forbi Sarpsfossen, fram til sagbrukene i Nedre Glomma-regionen. Begge disse stedene framstår som teknisk-industrielle kulturminner, der også fartøyer, maskiner, bygninger mm inngår.

Med mange lokale teglverk kunne man på slutten av 1800-tallet og deler av 1900-tallet bygge store industribygninger av kortreist tegl. Flere steder finnes gamle fabrikkbygninger oppført i en engelskinspirert stil med buede vinder og klassisistiske detaljer. Slike bygninger finnes både rundt Sarpsfossen og på Greåker.

Et landemerke over industribygningskunsten i Sarpsborg er cellulosekokeriet på Borregaard, tegnet arkitektene Arne Pedersen og Reidar W. Lund på 1950-tallet. Den monumentale bygningen ruver ved Sarpsfossen og er i dag selve symbolet på Borregaard industrier. I 1961 ble bygningen belønnet med Houen fonds diplom, som er en av de høyeste arkitektutmerkelse i Norge. Arne Pedersen var direkte knyttet til Borregaard som arkitekt 1925-36, men han fortsatte med store oppdrag for bedriften helt fram til han døde i 1951. Hans yngre kompanjong, Reidar W. Lund, fortsatte dette arbeidet. Inne på Borregaards område finnes minst tre gjenstående bygningskomplekser i den funksjonelle-modernistiske stilen som Pedersen/Lund sto for, og som i høyeste grad har verneverdi. I 2015 ble det levende industrilandskapet ved Sarpsfossen innlemmet i Riksantikvarens register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA).

En annen type industri som var fremtredende fra 1870-tallet og fram mot 1960 var stenhogging. Utenfor Raet består berggrunnen av granitt, og særlig i Ullerøy og på Greåker har stenhoggingen stått sterkt. I dag er stenhogging nærmest et utdødd yrke i Norge, men kunnskapen holdes fremdeles vedlike i stenbruddet på Hauge i Skjeberg.

Soli Brug. De høye stenpillarene står tilbake fra det store sagbruket som lå her. I framtiden vil de trenge sikring for ikke å rase.

Tømmertunnelen i Eidet er et unikt teknisk-industrielt kulturminne. Det er satt opp nye skilt med god formidling om anlegget.

På Furuholmen har det vært lensevirksomhet siden 1859. Stedet har en interessant samling med redskap og båter.

Etanolfabrikken på Borregaard, tegnet av arkitekt Arne Pedersen i 1932. Byggekunsten i tegl har vært sterk kjennetegnende. Alle foto: LOK.

Industrielt landemerke ved Sarpsfossen. Foto: LOK.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- De eldre industriområdene på begge sider av Glomma mellom Sarpsfossen og Sandesund ligger i Riksantikvarens KULA-register og er definert som hensynssone kulturmiljø i kommuneplanen og sentrumsplanen.
- Furuholmen, Eidet og Soli Brug er definert som regionalt viktige kulturmiljøer av Viken fylkeskommune og er også avmerket som dette på temakart i fylkesplanen for Østfold. De samme områdene er vist med hensynssone kulturmiljø i kommuneplanen.
- Lense- og fløtningshistorien formidles gjennom Eidet lensemuseum. Soli Brug drives som galleri/kulturarena.
- Kokeriet på Borregaard er i gul liste.

Nye tiltak:

- Kommunen bør i samarbeid med Borregaard gjennomføre en kulturhistorisk analyse av bygninger og anlegg på Borregaards område. Dette vil være viktig for å vurdere framtiden til bygningene.
- Kommunen bør bidra til økt kunnskapsbygging og positivt fokus på transformasjon av eldre industribygninger.
- Bygg/anlegg som er opplistet på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling. Hvilke deler av de store industrianleggene som det bør tas hensyn til vurderes i arealplanene og byggesaksbehandling.

5.8.2 HÅNDVERK OG SMÅINDUSTRI

I tillegg til de større industribedriftene finnes det i kommunen en rekke kulturminner etter mindre foretak. Dette dreier seg om meierier, møller, gårdssager, gruvevirksomhet og torvmyrer. Blant disse kulturminnene kan prioritering være vanskelig, men utvalget som er listet opp på neste side gir et bilde av denne typen virksomheter. En type kulturminne som også er tatt med her er tjæreutvinningsanlegg som er hugget som en treformasjon i fjellet. Kulturminnet er forholdsvis sjeldent, men i Jelsnes, fra Finnestad i sør til Jelsnes-Ødegården i nord, finnes det en forholdsvis stor konsentrasjon av dem.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Enkelte av de prioriterte kulturminnene ligger innenfor hensynssone kulturmiljø i kommuneplanens arealdel

Nye tiltak:

- Sørge for at prioriterte kulturminner på liste på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Stimulere private eiere og interessegrupper/lag til ivaretagelse.

Meieriet på Brunsby i Varteig. Det har vært både landhandler, post, telefonsentral, meieri, bensinutsalg og fryseri på stedet. Stedet har tilhørt Varteig Historielag siden 1989. Begge foto: LOK.

Tjæreutvinningsanleggene i Jelsnes er et særpreget type kulturminne. Konsentrasjonen av dem er høy i forhold til resten av Østfold.

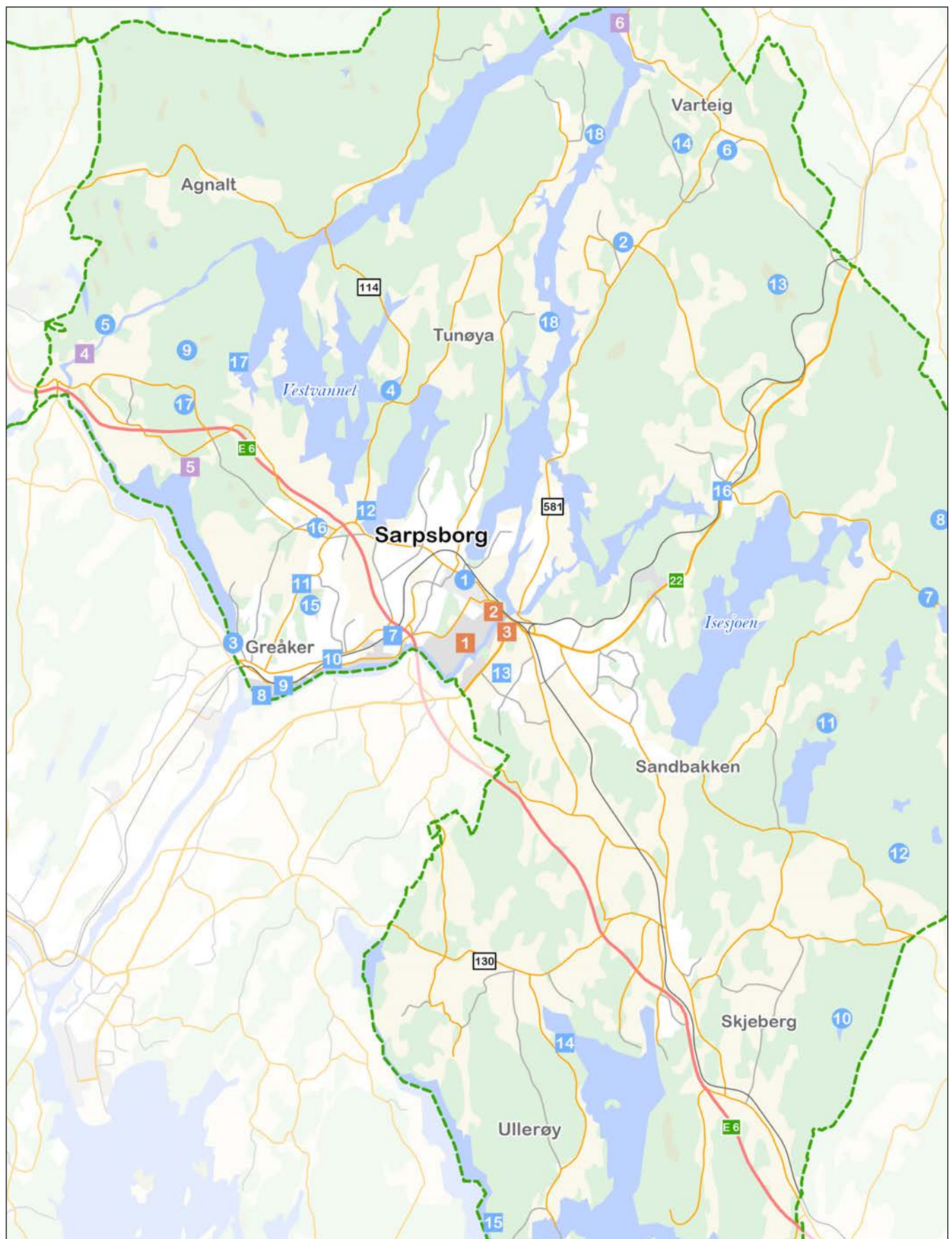
Industri. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Borregaard	Sentrum	Industriarkitektur i tegl, arkitekt: Arne Pedersen/Reidar W. Lund	KULA. Kun Kokeriet i gul liste.		Kokeriet i gul liste. Hensynssone.
2	Borregaard	Sentrum	Industriarkitektur (tidl. adm. bygn. og kraftstasjon)	KULA. Kraftstasjon i gul liste.		Kraftstasjon i gul liste. Hensynssone
3	Hafslund	Skjeberg	Industriarkitektur (modernistisk kraftstasjon, tidl. sulfidfabr. nå Glomma Papp, Hafsl. mølle, adm.bygninger og Snarvaken/trafo Hafslund Karbidfabrikk)	KULA.	Hensynssone	
4	Soli Brug	Tune	Sagbruksmiljø med ruiner	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
5	Eidet	Tune	Tømmertunnel og lensebebyggelse	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
6	Furuholmen	Varteig	Tidl. lense med lagerbygning, verksted, brygge og slipp	Fylkesplan Østfold.	Hensynssone	
7	Felleskjøpet, Alvim	Tune	Fasade Glommens Bomuldsspinneri	Ingen.		
8	Greåker Cellulose	Tune	Industriarkitektur		Delv. h-sone	
9	Sarpsb. Mek. Verkst.	Tune	Industriarkitektur og slipp		Hensynssone	
10	Yven Papirfabrikk	Tune	Industriarkitektur		Hensynssone	
11	Tubus Trerørfabrik	Tune	Industribygning i tegl	Regulert til vern.		
12	KPS	Tune	Industrianlegg	Ingen.		
13	Karbiden, Hafslund	Skjeberg	Industribygninger i tegl	KULA. Delvis reg. til vern.	Hensynssone	
14	Oterhi-Komperød	Skjeberg	Stenbrudd og utskipingskai	Ingen.		
15	Sauevika, Ullerøy	Skjeberg	Stenbrudd, deponi Hitlerblokker	Ingen.		
16	Iseelva	Vart/Skjeb.	Industrilandskap med mølle, Haga&Hoeil landbr.redsk., garnfarger, to kraftverk, demninger og Haga-husene (arb.boliger)	Ingen.	Hensynssone	
17	Isnesfjorden	Tune	Tømmertunnelens inntak		Hensynssone	

Håndverk og småindustri. Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Aktiemeieriet	Sentrum	Meieribygning	Gul liste. Hensynssone.		Gul l. Hens.s.
2	Varteig meieri	Varteig	Meieribygning		Hensynssone	
3	Moa båtbyggeri	Tune	Båtbyggeri		Hensynssone	
4	Stenbekk	Tune	Mølledam	Ingen.		
5	Møllerødbekken ved Isebakkjetjern	Tune	Rester etter mølle	Ingen.		
6	Bøsga	Varteig	Gårdssag	Ingen.		
7	Buerbekken	Skjeberg	Høyfoss sag		Hensynssone	
8	Iversby	Skjeberg	Feltspatgruver i skogen	Ingen.		
9	Minge, Stikkaåsen, Eidsfj., Ryen	Tune	Feltspatgruver	Ingen.		
10-12	Torvmyrer Skjeberg	Skjeberg	Syverstadmosen (bevarte torvhytter) Tvetermosen og Ystrødmosen	Ingen.		
13-14	Torvmyrer Varteig	Varteig	Kullerudmosen og Knatterudmosen	Ingen.		
15-17	Torvmyrer Tune	Tune	Langemyr (Yven), Haraldstadmyra og Langemyr (Stikkaåsen)	Ingen.		
18	Finnestad, Jelsnes, Jelsnes-Ødegården	Tune	Tjæreutvinningsanlegg (treformede innhugninger i fjellet)	Ingen.		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 5.9 – PRIORITERTE KULTURMINNER FORSVAR OG KRIGSMINNER MINORITETER ANDRE SÆREGNE KULTURMINNER

5.9.1 FORSVAR OG KRIGSMINNER

Forsvarsanleggene i og rundt Sarpsborg har en stor tidsdybde. De eldste er bygdeborgene, som dateres til romertid-folkvandringstid. Totalt er det registrert 17 slike borger i kommunen. Det er usikkert hvorvidt de har vært forsvarsverk, tilfluktssteder eller rituelle maktpunkter i landskapet.

Byvollen, som Olav Haraldsson fikk anlagt da han grunnla Borg i 1016 er den eneste av denne typen ringborg fra middelalderen i Norge. Både bygdeborgene og byvollen er automatisk fredete kulturminner og omfattes derfor ikke direkte av dette kapitlet.

I forbindelse med løsrivelsen fra Sverige i 1905 ble det anlagt en rekke nye forsvarsanlegg. Greåker fort og Ravneberget fort ble to hoveddeler av Sarpsborg festning, som ellers besto av Isesjøbatteriet, samt Vestre- og Østre Batteri. Anleggene var virksomme fram til 1930-tallet og inngikk i den såkalte Glomma-linjen. Med unntak av Østre Batteri er alle disse anleggene i dag fredet etter kulturminneloven. I tillegg til å være kulturminner er fortene viktige friluftsområder med gode utsiktspunkter.

Under 2. verdenskrig ble de overstående anleggene overtatt av okkupasjonsmakten, men det ble ikke utført særlig byggevirksomhet på fortene. Imidlertid finnes det en rekke anlegg med skytegraver og mitraljøsstillinger, blant annet ved Skjebergkilen. På begge sider av daldraget ved Gunnarstorp er det tunneler i fjellet. Også i Olavvollen ble det etablert bunkerser, og det samme i Raet ved Tune og Grålum. Vis-a-vis Tuneheimen ble det etablert tyskerleir. Ved Trøsken bru sees en bunkers tett inntil fylkesveien. Ved Østre linje ved Knatørød i Varteig satte okkupasjonsmakten opp to jernabanekanoner og anla leir. Sporene er fremdeles synlige i skogen.

Ved stenbrudd i Ullerøy ble det arbeidet med blokker til Hitlers tiltenkte seiersmonument i Berlin, både av lokal granitt, og stein som var fraktet på pram fra vestsiden av Oslofjorden. Etter krigen ble de fleste av steinblokkene solgt og fjernet. En del ble tatt i bruk i grunnmur i lokale hus og hytter. Et par steder ligger det fremdeles igjen små deponier, som i dag er interessante kulturminner som henspiller på både verdenshistorie og et nærmest tapt håndverk. Kulturminner etter hjemmefronten er mindre håndfaste. Dette dreier seg om slipplasser og skjulesteder for våpen.

Fra den siste krigsfasen, Den kalde krigen, er det ett prioritert kulturminne i form av en bunkers i skråningen mot E6 nedenfor Sanne herregård.

Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Greåker fort, Ravneberget fort, Isesjø batteri og Vestre batteri er fredet etter kulturminneloven. De skjøttes av kommunen. Disse, samt Østre batteri, er vist med hen-

Vestre batteri på Lande ble etablert i 1899. Batteriets hovedoppgave var å bestryke Sarpebrua med fire kanoner satt opp i front av batteriet. To andre kanoner var vendt mot Sandesund. Foto: LOK.

Tunnel fra 2. verdenskrig i åsen bak tidligere Gunnarstorp skole. I skogen her er det også sjeldne skyttegraver i jord. Foto: LOK.

Ved Sauebukta sørvest på Ullerøy finnes det et deponi med ferdig tilvirkede blokker som var tiltenkt Hitlers planlagte seiersmonument i Berlin. Foto: LOK.

Bunkers fra 2. verdenskrig ved Trøsken bru. Foto: LOK.

Ravneberget fort. Foto: LOK.

synssone kulturmiljø i kommuneplanens arealdel. De viktige sonene rundt festningsverkene er i tillegg vist som hensynssone landskap.

- Flere av anleggene fra 2. verdenskrig ligger innenfor KULA-områder eller hensynssoner, men verneinteressene er ikke rettet særskilt mot disse.

Nye tiltak:

- Gjennomføre en registrering av fysiske kulturminner fra 2. verdenskrig som et samarbeid mellom kommunen og historielagene.
- Sikre at prioriterte kulturminner fra 2. verdenskrig iht. lista på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling. Det bør legges særskilt vekt på å hindre gjenfylling og fjerning av stenblokker.
- Kommunen bidrar til tilgjengeliggjøring, formidling og fortsatt skjøtsel av festningsverkene.

5.9.2 MINORITETER

- Kulturminner knyttet til minoriteter dreier seg først og fremst om liggesletter for omstreifende folkegrupper som tatere og sigøynere. Bede i Skjeberg var et kjent lokalsamfunn hvor mange tater var bosatt. På Tune kirkegård finnes forøvrig Østfolds første muslimske gravlund.

Tiltak for bevaring

Ingen eksisterende tiltak.

Nye tiltak:

- Gjennomføre en grundig registrering av minoritetenes kulturminner som et samarbeid mellom kommunen og historielagene, evt. minoritetene selv.
- Bidra til å spre kunnskap om liggeslettene og ta vare på dem som grøntområder.

5.9.3 ANDRE SÆREGNE KULTURMINNER

I Sarpsborg finnes en rekke kuriøse kulturminner som skiller seg fra øvrigheten og gjerne er identitetsskapende. Kongehøien ved Hafslund, der kongelige beskuet Sarpsfossen da de var på Norgesbesøk, er et slikt. Videre har Sarpsborg mange flotte skulptur, blant annet tre hovedverk fra bysbar-net Arnold Haukeland.

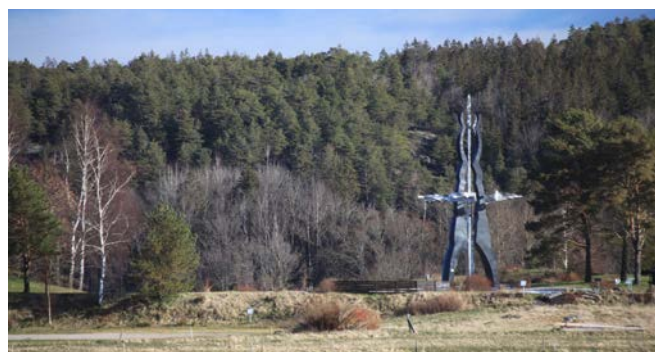
Tiltak for bevaring

Følgende tiltak foreligger:

- Kongehøien og Storedalsanlegget ligger i hensynssoner.
- Arb. med oversikt over kommunale skulpturer igangsatt.

Nye tiltak:

- De prioriterte kulturminnene iht. lista på neste side gis oppmerksomhet i arealplanlegging og byggesaksbehandling.
- Bidra til økt oppmerksomhet og god formidling av kulturminnene. Stimulere til skjøtsel og godt vedlikehold.
- Initiere at det utarbeides en verneplan for Storedalsanlegget, som sikrer at det opprinnelige anlegget ivaretas mest mulig autentisk, samtidig som det legges til rette for utvikling.
- Utarb. plan for ivaretagelse av kommunale skulpturer.

Storedalsanlegget ble initiert av Erling Stordahl og tilrettelagt for blinde og funksjonshemmede. Både skulpturen og selve anlegget har høy verneverdi. Anlegget åpnet i 1970. Foto: LOK.

Kongehøien ble restaurert ved byjubileet i 2016 og inngår i dag i Tusenårsstien. Utsiktspunktet ble etablert i 1685. Foto: LOK.

Forsvar og krigsminner. Merket med nummerert kvadrat på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Isesjø batt./Bjønås	Skjeberg	Forsvarsverk, etablert 1902	Forskriftsfredet	Hensynssone	
2	Greåker fort	Tune	Forsvarsverk, etablert 1902-08	Forskriftsfredet	Hensynssone	
3	Ravneberget fort	Sentrum	Forsvarsverk, etablert 1907-10	Forskriftsfredet	Hensynssone	
4	Vestre batteri	Sentrum	Forsvarsverk, etablert 1899-1903	Forskriftsfredet	Hensynssone	
5	Østre batteri	Sentrum	Forsvarsverk, etablert 1899	Hensynssone	Hensynssone	
6	Ravneberget leir	Sentrum	Militærforlegning HV (nå fengsel)	Hensynssone	Hensynssone	
7	Greåker fort	Tune	To magasinbyggn., Festn.vn. 24/26	Reguleringsplan	Hensynssone	
8	Tarris	Sentrum	Mitraljøsestilling 2. VK	Ligger i KULA-område		
9	Borgarsyss. Museum	Sentrum	Bunkerser 2. VK	Ligger i KULA-område		
10	Høysand	Skjeberg	Skyttergraver og stillinger 2. VK	Ligger i KULA-område		
11	Sperreberg. Kvasteb.	Skjeberg	Skyttergraver og stillinger 2. VK	Ligger i KULA-område		
12	Bryggeberg. Kvasteb.	Skjeberg	Skyttergraver og stillinger 2. VK	Ligger i KULA-område		
13	Olsenglandet	Skjeberg	Skyttergraver og stillinger 2. VK	Ligger i KULA-område		
14	Granlia, Horn.kilen	Skjeberg	Bunkers og stilling 2. VK	Ligger i KULA-område		
15	Gunnarstorp	Skjeberg	Tunnel og skyttergr. i jord 2. VK	Ligger i KULA-område		
16	Knatterød	Varteig	Jernbanekanonstill. og leir 2. VK	Ingen		
17	Kalnesskogen	Tune	Tufter etter ammunisjonslager	Ingen		
18	Trøskenbrua	Tune	Skytestilling 2 V.K.	Ingen		
19	Sanne/Soli kirke	Tune	3 bunker, den kalde krigen	Ingen		
20	Sauevika, Ullerøy	Skjeberg	Deponi med hitlerblokker	Ingen		
21	Mikkelsb., Hornnes	Skjeberg	Deponi med hitlerblokker	Ingen. Ligger i KULA-omr.		
22	Komperødbrygga	Skjeberg	Mur av hitlerblokker	Ingen. Ligger i KULA-omr.		
23	Knatterudmosen	Varteig	Våpenslipp 1944, minnesten	Ingen.		
24	Fosseidene	Varteig	MILORG-lager (SV for Østtorp)	Ingen.		
25	Trestikkmyra	Tune	Våpenslipp 1945, minnetavle	Ingen.		

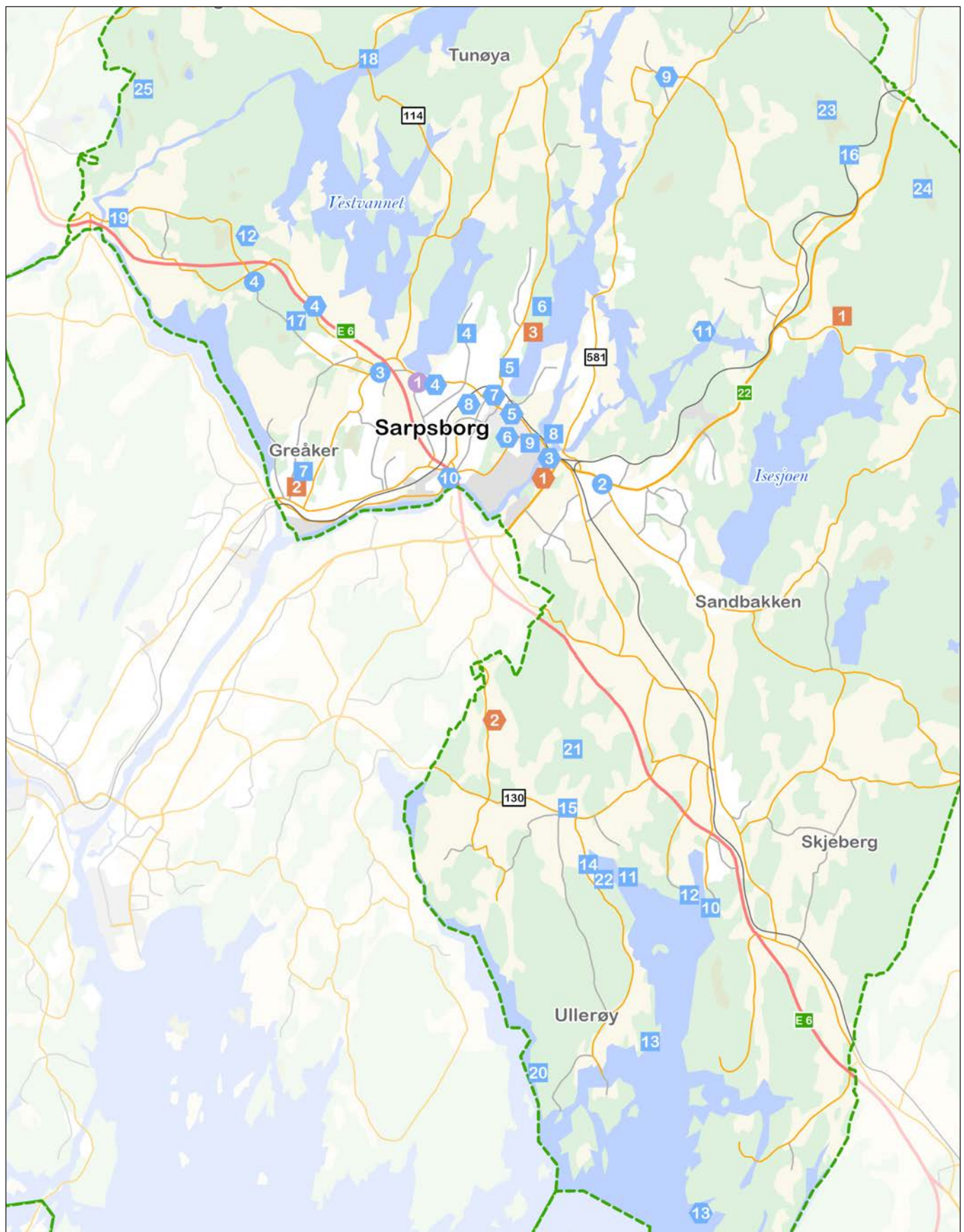
Mioriteter Merket med nummerert sirkel på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Tune kirkegård	Tune	Første muslimske kirkegård i Østf.	Ingen (Fylkespl. Østfold)		
2	Dondern	Skjeberg	Møtepl. for tatere, sigøynere m.fl	Ingen		
3	Fanterabben	Tune	Liggeslette på Grålum	Ingen		
4	Tysilbrekka	Tune	Liggeslette	Ingen		

Andre særegne kulturminner. Merket med nummerert sekskant på kartet. 1

Nr.	Navn	Komm.del	Type	Eks. vern	Arealplanen	Sentr.planen
1	Kongehøien	Skjeberg	Kongelig utsiktspunkt ved fossen	Ligger i KULA-område.		
2	Storedal kultursenter	Skjeberg	Sansehage og lydskulptur, 1970	Ligger i KULA-område.		
3	Borregaardsmonumentet	Sentrum	Granittmonument/utsiktspattform Sarpebrua, Ørnulf Bast 1939	Ingen konkret vern. Ligger i KULA.		
4	Kalnes VGS og Tune kirkegård østport	Tune	Portaler, opprinnelig fra Sarpsbrua	Ingen.		
5	Lilleorvet	Sentrum	Skulptur Olav den hellige, 1916	Ingen.		
6	St. Marie plass	Sentrum	Skulptur Genesis/Unge Olav 2016	Ingen.		
7	Sarpsborg sykehus	Sentrum	Skulptur "Fugleflukt", Arnold Haukeland 1970	Ingen.		
8	St Marie gt vest-ende	Sentrum	Skulptur "Ballspillgruppe", Arnold Haukeland 1958	Ingen.		
9	Ved Bygdehallen	Varteig	Bauta over Inga fra Varteig 1935	Ingen.		
10	Pæddekummen	Sentrum	Stensatt bekkeutløp	Ingen.		
11	Nipa ved Hurka	Varteig	Fiskefelle	Ingen.		
12	Furu på Ramoen	Tune	Furu der Eidet fagfor. ble grunnl.	Ingen.		
13	Hykkelen	Skjeberg	Fyr	Ingen		

- nasjonal verdi eller interesse
- regional interesse (og lokal verdi)
- lokal verdi

KAPITTEL 6 – VIRKEMIDLER I KULTURMINNEVERNET

TILSKUDDSORDNINGER

INFORMASJON OG FORMIDLING

Lovverket er det viktigste virkemiddel kommunen har i bevaring av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Andre virkemidler er skjøtsel og formidling i tillegg til økonomiske støtteordninger.

6.1 TILSKUDDSORDNINGER

Nedenfor følger en oversikt over økonomiske tilskuddsordninger innenfor kulturminneområdet:

Riksantikvaren

Det kan søkes statlige midler fra Riksantikvaren til bygninger og anlegg som er fredet etter kulturminneloven. Private eiere av fredede bygninger og anlegg, kan søke. For andre kulturminner må dette være omtalt i en kommunal kulturminneplan for å kunne motta støtte fra Riksantikvaren.

Fylkeskommunen

Viken fylkeskommune gir tilskudd til istandsetting på antikvarisk grunnlag av kulturhistorisk verdifulle bygninger og anlegg som ikke er fredet. Målsettingen med tilskuddsordningen er å stimulere til bruk og bevaring av verneverdige kulturminner i Viken fylkeskommune.

Kulturminnefondet

Fondet er opprettet av Stortinget og skal bidra til samspill mellom offentlige og private midler for å sikre at et mangfold av kulturminner og kulturmiljøer bevares og aktiviseres som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping. Det vektlegges i behandling av søknadene at kulturminnet er vernet gjennom kommunale kulturminneplaner

Private legater, fond og stiftelser

Det finnes private legater, fond og stiftelser som dekker ulike formål og har forskjellige geografiske nedslagsfelt. Noen av disse retter seg mot tiltak innen kulturarv. Stiftelsen UNI er en allmennnyttig stiftelse som gir støtte til brann- og skadeforebyggende tiltak, men også til generelle tiltak innen bygningsvern.

EU-midler

Norge er tilknyttet flere av EUs program gjennom EØS-avtalen. Riksantikvaren jobber aktivt for å inkludere norske kulturminneaktører i europeiske samarbeids- og forskningsprosjekter.

Landbrukseiendommer

Spesielle miljøtiltak i landbruket (SMIL) er en statlig støtteordning til planlegging og gjennomføring av engangstiltak knyttet til istandsetting og skjøtsel av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskapet. Søknadene behandles av landbruksforvaltningen i Sarpsborg kommune.

Kulturlandskap og skogbruk

Direktoratet for Naturforvaltning disponerer tilskuddsmidler til tiltak som bevarer biologisk mangfold på særlig viktige

arealer. Landbruksdepartementet/Statsforvalteren har øvrige støtteordninger for skjøtsel av kulturlandskap. Søknadene behandles av landbruksforvaltningen i Sarpsborg kommune. Forskrift om tilskudd til nærings- og miljøtiltak i skogbruket (NMSK) har som formål å stimulere til økt verdiskaping i skogbruket gjennom å gi tilskudd til bl.a. biologisk mangfold, landskap, friluftsliv og kulturminner i skogen og sørge for at disse verdiene blir ivaretatt og videreutviklet. Det er landbruksforvaltningen i Sarpsborg kommune som behandler disse tilskuddene.

Kommunale ordninger

Landbruksforv. i kommunen har ansvar for tilskudd til miljøtiltak i jordbruket og til miljø- og næringstiltak i skogbruket.

Fritak for eiendomsskatt til bygninger som er fredet eller regulert til spesialformål for bevaring. § 7 i eiendomsskatteloven sier at kommunen helt eller delvis kan fritta eiendommer med historisk verdi for eiendomsskatt.

Kommunene har mulighet til å opprette egne støtteordninger for tilskudd til verneverdige bygninger og anlegg. Sarpsborg kommune har ikke slike ordninger. I kommende økonomiplaner bør slike økonomiske insentiver vurderes.

6.2 INFORMASJON OG FORMIDLING

Ordfører Sindre Martinsen Evje og daværende fylkesordfører Ole Haabeth avduker nye skilt på Opstadfeltet. Foto: LOK.

I kulturminnearbeidet blir holdningsskapende arbeid, opplysning og informasjon til eiere og lokalsamfunn et viktig virkemiddel for bevaring. Det er en akseptert filosofi at "bruk er det beste vern". Nedenfor følger en kort beskrivelse av noen viktige informasjons- og formidlingskanaler

Kartfesting, skilting og skjøtsel

I Sarpsborg er det registrert en rekke kulturminner som er lagt inn i Riksantikvarens database Askeladden. Historielagene i Sarpsborg har videre registrert mange nyere tids kulturminner på kulturminnekart.no (Østfold historielags base). Videre er skilting og skjøtsel av fornminner/kulturminner et viktig formidlingstiltak. I samarbeid med Viken fylkeskommu-

ne er en rekke av kommunens mange fornminner og andre kulturminner skiltet og tilrettelagt. Ingen kommuner i fylket har flere tilrettelagte kulturminneområder enn Sarpsborg kommune. Disse skjøttes jevnlig av ASVO og i henhold til skriftlig avtale mellom kommunen og fylkeskommunen. Dette er en ordning som fungerer svært bra. Sarpsborg kommune har også skriftlig avtale med Forsvarsbygg om skjøtsel av de fire fredete forsvarsanleggene i kommunen. Kommunen skjøtter også selv flere automatisk fredete kulturminner.

Solbergårnet

Solbergårnet rasteplass ligger ved Solbergkrysset i Skjeberg, i et viktig kulturhistorisk område med den største konsentrasjonen med helleristninger fra bronsealderen i landet. Ved Solbergårnet finnes en hage med små «informasjonshus». Sammen med bildehistorie fra istid til nåtid, er dette en unik arena for formidling av Sarpsborgs eldste historie. En lang rampe inviterer til en reise gjennom tiden, med bilder, symboler, tekst og ikoner som er frest ut i stålveggen. Anlegget eies av Statens vegvesen, Viken fylkeskommune, Sarpsborg kommune og Fredrikstad kommune. Drifts- og vedlikeholdskostnader fordeles på eierne gjennom en brøk. I tårnet er det lagt til rette for skiftende utstillinger. Dette koordineres av fylkeskommunen.

Solbergårnet er en unik arena for formidling av kulturminnene og landskapet. Formidlingen er knyttet til både tårnet, hagen, rampen som er utformet som en 10.000 år lang tidsakse, samt p-plassen.

Tusenårsstien

I anledning av Sarpsborg sitt 1000-års jubileum i 2016 ble Tusenårsstien anlagt. Langs med stien er det 14 informasjonsskilter. Skiltene presenterer Sarpsborg sin 1000-årige historie omkring Sarpsfossen – 1016 og Olavs by, herregårds- og sagbrukstiden fra 1600-tallet til ny bystatus 1839 og industribyen fra midten av 1800-tallet til 1970-tallet. Tusenårsstien er en mye brukt nærtursti. Det arrangeres byvandring langs den, således er den med på å formidle Sarpsborgs historie til et bredt publikum. I forbindelse med prosjekteringen og anleggelsen av ny vei- og jernbanebru vil det være viktig å videreføre de gode intensjonene i Tusenårsstien.

Olsokgudstjeneste i St. Nicolas kirkeruin under Olavsdagene. Foto: Sarpsborg kommune.

Olavsdagene

Målsettingen for Olavsdagene er å bruke historien inn i vår egen samtid, befeste Sarpsborg som Olavs by lokalt, regionalt, nasjonalt og internasjonalt. Gjennom en rekke arrangementer bidrar Olavsdagene til historieformidling, økt kunnskap og innsikt i den nasjonale, regionale og lokale kulturarven. Olavsfestivalen, Olsokfeiringen, pilegrimsvandring, utstillinger, konferanser og seminarer med nasjonale og internasjonale bidragsytere er eksempler på tiltak i denne satsingen. Olavsdagene er således en viktig arena for formidling av tradisjon, lokal og nasjonal historie.

Sarpsborg bibliotek

Sarpsborg bibliotek er viktig i formidlingsarbeidet gjennom en stor lokalhistorisk samling som består av bøker, filmer, tidsskrifter, arkiv, fotografier med mer. I tillegg finnes lokalaviser og kirkebøker på mikrofilm. Biblioteket har åpne arrangementer hvor blant annet lokalhistoriske tema inngår. Med nytt hovedbibliotek fra 2023 vil denne arenaen trolig få en enda mer sentral plass i formidlingen av Sarpsborgs kulturminner. Biblioteket har ansvaret for Sarpsborg kommunes fotosamling som består av ca 12.000 bilder fra 1865–2008. Av disse er 7.500 bilder tilgjengelige og søkbare i fotoarkivet på nett. I hovedsak viser bildene bygninger og gater i "gamle" Sarpsborg, men arkivet inneholder også bilder fra forskjellige arrangementer, høytidsdager og portretter av kjente sarping. For kommersielle bruk tar kommunen en avgift.

Sarpsborg kommunes historiske arkiv

Sarpsborg kommunes historiske arkiv inneholder tegninger, kart og byplaner tilbake til ca 1870 i original. Det finnes bygningstegninger tilbake til ca 1890 både over private hus i Sarpsborg og en del offentlige bygninger. I tillegg til dette finnes bl.a. møtebøker, journaler, korrespondanse og regnskaper og mye mer fra den kommunale forvaltningen gjennom mer enn 175 år. Kommunens arkiver består av materiale fra de fire kommunene som ble sammenslått til Sarpsborg kommune i 1992: Sarpsborg, Skjeberg, Tune og Varteig. De eldste arkivene stammer fra Tune på 1700-tallet og fra fattigvesenet i Gleng i 1820-årene. Det meste av materialet er derimot fra tiden etter at formannskapslovene ble innført i 1837. I prinsippet er alt dette tilgjengelig for publikum, men noe materiale av sensitiv karakter kan være underlagt restriksjoner.

Den kulturelle skolesekken (DKS)

I Sarpsborg kommunens lokale plan for Den kulturelle skolesekken er kulturminner et tema. På mellomtrinnet får elevene kunnskap om middelalderbyen Borg ved å rekonstruere

Middelalderbyen Borg. Borgarsyssel museum er samarbeidspartner i dette tiltaket. En historisk reise og arkeologi er et annet tilbud hvor elevene får lære om Sarpsborgs oldtidshistorie gjennom en praktisk arkeologisk utgraving som foregår på Storedal kultursenter. Olavslekene er vikingleker for 6. trinn og er en del av Vikenmesterskapet hvor også skoleklasser fra Tanum kommune og Sandefjord kommune deltar.

Lag og foreninger

Lag og foreninger besitter stor lokalhistorisk kompetanse og er en viktig ressurs i alt lokalt kulturminnearbeid. Samspillet mellom kommunen og frivillige organisasjonene er svært viktig i kulturminnearbeidet. Sarpsborg kommune opplever dette samarbeidet som godt, men det bør styrkes og utvikles videre. Historielagene har lagt inn en mengde informasjon og bilder i Østfold Historielags kulturminnekart: <https://ostfoldhistorielag.org/kulturminnekart>.

Enkelte av historielagene som f.eks. Varteig historielag har samlet inn og beskrevet et stort bildemateriale som er lett tilgjengelig og gir god informasjon: <http://www.varteig-historielag.no/VHigalerie>.

Museene

Østfoldmuseene er lokale kunnskapsbanker og møteplasser, og har lang tradisjon i å gi råd og veilede i forhold til alle typer kulturminner og kulturmiljøer. Borgarsyssel museum huser Sarpsborg bys historiske samling og har flere bygninger fra Sarpsborg og omegn. Samarbeid med Borgarsyssel museum bør utvikles videre i forhold til formidlingstiltak, lokale planprosesser og i forbindelse med konkrete vernetiltak.

Eidet lensemuseum er i dag en viktig formidler av Sarpsborg industrihistorie og er i seg selv et viktig kulturminne. Det er unikt i sitt slag og et viktig industrielt kulturminne med et flott uteområde. På dette uteområdet er det en rekke informasjonsskilter med opplysninger om fløterhistorien. Grålumstua og Varteig bygdetun er også viktige formidlere av kulturhistorien i sitt område.

Storedal kultursenter

Storedal kultursenter er et park- og kulturanlegg i Skjeberg. Anlegget er skapt av kunstnere, naturvitenskapsfolk og hagearkitekter. Det er et opplevelsessenter for natur og kunst spesielt tilrettelagt for synshemmede. Anlegget ligger på gården Store Dal og inneholder blant annet lydsulpturen «Ode til lyset» hvor musikken er komponert av Arne Nordheim og skulpturen laget av Arnold Haukeland, en sentral Sarpsborgkunstner. I tillegg fins det en studiehage med ca 250 ulike planter og et amfiteater. I området er det mange fornminner. Den kulturelle skolesekken bruker anlegget aktivt i sin formidling av kunst og kulturhistorie til barn og unge.

Borgleden pilegrimssenter

Som følge av satsingen på Borgleden er det etablert et pilegrimssenter i Sarpsborg. Visjonen for selskapet er økt lokal verdiskaping basert på natur og kulturminner, lokalt nærings-

liv og frivillig sektor. Målgruppene for selskapet er pilegrimer, kommuner som leden går igjennom, næringsaktører, kirker og museer langs leden. Borg pilegrimssenter, som er i etableringsfasen, sees som en viktig formidler av natur- og kulturarven i Sarpsborgdistriktet. Borgleden pilegrimssenter gir vandrere nyttig informasjon om anbefalte etapper, kulturminner, opplevelser og servicetilbud underveis. Borgleden strekker seg fra riksgrensen i Halden kommune helt inn til Oslo.

Byhistorisk utstilling i Olavs hall på Borgarsyssel Museum. Foto: LOK.

Sansehagen på Storedalsanlegget. Foto: LOK.

Pilegrimleden i nærheten av Opstadfeltet. Foto: Jan T. Engen.

KAPITTEL 7 – HANDLINGSPLAN FOR PERIODEN 2021-2024

DELMÅL, STRATEGIER OG TILTAK FOR KULTURMINNEVERNET I SARPSBORG

DELMÅL 1

Kommunen skal ha god oversikt over kulturminner og kulturmiljøer.

Gjennom Askeladden og ulike arealplaner har kommunen oversikt over fornminner, bevaringsverdige bygninger og anlegg. Ikke alle automatisk fredete kulturminner er registrert i Askeladden. Det fins heller ikke fullstendige registreringer av alle kulturminner. Det betyr at selv om Askeladden viser at det ikke er registrert kulturminner i et område, er det ingen garanti for at det ikke finnes kulturminner i det området. Hva som regnes som et kulturminne forandrer seg over tid. For å drive god kulturminneforvaltning er det svært viktig at kommunen kjenner til og holder oversikt over kulturminner som er forskriftsfredet, regulert til bevaring og/eller har fått en verneverdi i denne planen.

Tiltak

Følgende tiltak foreligger:

- Mange av kulturminnene i Sarpsborg er registrert i Askeladden, men ikke alle. SEFRAK-registreringene er fullstendige. Historielagene i Sarpsborg har alle sammen lagt inn egenregistrerte kulturminner samt mange verdifulle opplysninger og bilder i Østfold kulturminnekart. Østfold kulturminnekart er ikke oppdatert og skal ikke brukes i saksbehandling.

Nye tiltak:

- Kulturminnene som har fått en verneverdi i denne planen legges inn i Askeladden.
- Kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap suppleres ved behov og rulleres parallelt med kommuneplanens arealdel så sant det er praktisk mulig.
- Plan og bygningsloven brukes aktivt som redskap for beskyttelse av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Det skal etableres gode rutiner for saksbehandling i kulturminnesaker og følge opp videre arbeid med kulturminneplanen internt i kommunen, herunder varsling til regionalt nivå. Rutinene innarbeides i kommunens internkontrollsystem.

DELMÅL 2

Kommunen skal informere og formidle kunnskap om kulturminner og kulturmiljøer.

Kulturminner og kulturmiljøer er viktige i arbeidet med å skape en positiv identitet og stolthet blant egne innbyggere. I en slik sammenheng blir det viktig å bygge kunnskap om kulturminner i bred forstand hos innbyggere, både hos barn,

ungdom og voksne. En viktig strategi for kommunen vil være å formidle og spre kunnskap om kulturminner og kulturmiljøer som er prioritert i denne planen. Det kan med fordel gjøres i samarbeid med regional kulturminneforvaltning, museene, andre institusjoner, næringsliv og de frivillige organisasjonene. Prinsippet bør være at så langt det er mulig skal kulturminner og kulturmiljøer gjøres tilgjengelige for lokalbefolkningen. Kommunen skal bidra aktivt til formidlingen av kulturminner som skal inngå i kommunens markedsføring av Sarpsborg som en attraktiv kommune å bo og besøke. Sarpsborg har mye spennende arkitektur, og kommunen bør i større grad bruke arkitekturhistorien mer bevisst for å skape positiv oppmerksomhet om byen. I samarbeid med andre aktører skal kommunen samarbeide om utvikling av kulturminner og kulturmiljøer som turistattraksjoner.

Tiltak

Følgende tiltak foreligger:

- I samarbeid med Viken fylkeskommune er en rekke av kommunens mange fornminner og andre kulturminner skiltet og tilrettelagt. Disse skjottes jevnlig og er omtalt i turistbrosjyrer ol. Det er utarbeidet brosjyrer over parseller av Borgleden som går igjennom Sarpsborg med opplysninger om kulturminner langs leden. Skiltingen langs Tusenårstien, Solbergårnet og en rekke andre formidlingstiltak kan nevnes. Det vises for øvrig til kapittelet «Virkemidler i kulturminnevernet».
- Sarpsborg bibliotek arbeider systematisk med å bygge opp og formidle samlingene med lokalhistorisk materiale. Når nytt hovedbibliotek er ferdig vil den lokalhistoriske samlingen ha et eget rom. På biblioteket holdes regelmessige foredrag med lokale temaer, litteratur kjøpes inn og sikres. Sarpsborg kommunes fotosamling skal utvides og hele samlingen skal digitaliseres.

Nye tiltak:

- Det skal utarbeides en kortversjon av kulturminneplanen for bruk i skole og innenfor turisme.
- På kommunens nettsider legges det ut relevant informasjon om kulturminner, lovverk, støtteordninger og hvem i kommunen som kan kontaktes når en grunneier eller publikum lurer på noe som gjelder kulturminner og/eller kulturmiljøer.
- Kulturminnene fremmes som attraksjoner og turmål på kommunens nettsider.
- Samarbeide med hist.lagene, venneforeninger og Borgarsyssel museum om å arrangere Kulturminnedagene.
- Etablere et skoleprosjekt «Hver skole sitt kulturminne» hvor skolene blir faddere for et kulturminne i sitt nærmiljø. Fylkeskommunen involveres i prosjektet med hensyn til kulturminnefaglige råd.
- I tillegg til skilting av skal kommunen ta initiativ til digital formidling av utvalgte kulturminner.
- Bruke kulturarv i verdiskapingsarbeidet til det beste for

befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner. Økt kunnskap om verdiskaping gir større muligheter for at kulturminnene blir ivaretatt.

DELMÅL 3

Kommunen skal bidra til god forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer.

Kommunen ønsker å gå foran som et godt eksempel med god forvaltning av disse. Det er ønskelig at kommunale kulturhistoriske bygg og anlegg i denne planen i størst mulig grad vedlikeholdes etter antikvariske prinsipper. Kulturminner i privat eie, er avhengig av eierens interesse, kompetanse, erfaring og økonomisk mulighet. Derfor er det viktig at kommunen bidrar til økt kunnskapsbygging og positivt fokus på transformasjon av eldre bygninger. Det er viktig at kommunen gir tidlige og tydelige signaler til eiere og utbyggere til hvordan man skal forholde seg til verneverdig arkitektur. Når kommunen blir kontaktet oppfordres eiere av kulturhistoriske bygg og anlegg til å ta vare på disse gjennom forsvarlig vedlikehold. Kommunen har også en viktig rolle i det å gi informasjon om lovverk, økonomiske støtteordninger samt henvise eiere av kulturminner til de faginstanser som kan gi veiledning innenfor bygningsvern, restaurering og skjøtsel av kulturminner.

Tiltak

Følgende tiltak foreligger:

- Kommunen skal utarbeide et strategidokument «Plattform for kommunens eiendomsforvaltning» hvor det også skal omtales hvordan kommunens kulturhistoriske bygg og anlegg skal forvaltes.
- Byggesak gir råd og veiledning til eiere av bygninger av kulturhistorisk verdi når de blir kontaktet. Særlig gjelder dette i forbindelse med byggesøknader. Det er utarbeidet en byggeskikkveileder for Opsund. Dette bidrar til å bygge kunnskap innbyggerne på Opsund samt å skape forutsigbarhet i forhold til hva som er tillatt og hva kommunen anser som svært viktig å ta vare på.

Nye tiltak:

- I samarbeid med fylkeskommunen, fortidsminneforeningen og andre relevante faginstanser avholde kurs og dialogmøter med bl.a. eiere av viktige kulturminner og anlegg.
- Det skal utarbeides interne tverrfaglige rutiner i kommunen for å sikre at både kjente og pr. i dag ukjente kulturminner, gis nødvendig oppmerksomhet i forvaltningssaker.
- Istandsette den synlige delen av tømmerrenna i Eidet og utarbeide en plan for bevaring av fløtningsanlegget i Eidet.

- Andersen, Jarl M. og Jakobsen, Svein M.: Overblikk og innblikk. Sarpsborg gjennom 40 år, 2013.
- Asheim, Vidar: Nasjonale kulturlandskap i Østfold (VAS-notat 13.01.2011), Fylkesmannen i Østfold.
- Asheim, Vidar: Regionale kulturlandskap i Østfold (utkast VAS 04.05.2011), Fylkesmannen i Østfold.
- Bruun, Magne: Norske hager gjennom tusen år, 2007.
- Braadland, Torje og Eliassen, Sven G: Lande – fra utkant til forstad, 2009.
- Bakke, Harald: Skjeberg bygdebok bind I-II, 1950-53.
- Bakken, Erling: Ælva - en kulturhistorisk seilas mellom Øyeren og Øra, 1986.
- Blakstad, Wilhelm: Tømmerfløtningen i Nedre Glomma i de siste hundre år, 1939.
- Christie, Sigrid og Håkon: Norges kirker, Østfold, 1959.
- Coldevin, Axel: Sarpsborg gjennom hundre år 1839-1939, Sarpsborg kommune 1950.
- Coldevin, Axel: Norske storgårder, bind I, 1950.
- Ekornes, Hunn Mona og Tofte, Hege Hauge: Fra Kraka til Olavs hall, s. 31-50, St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museum, årbok nr. 10, 2016.
- Eliassen, Sven G.: Tune 1537-1800, Tune kommune 1978.
- Eliassen, Sven G.: Tune 1800-1930, Tune kommune 1983.
- Eliassen, Sven G.: Herregårder i Østfold, 1997.
- Ellefsen, Christine Haugsten: Barndom i arbeiderboligene på Borgarsyssel. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museum, årbok nr. 10, 2016.
- Fett, Harry: Museet på viet mark. En hilsen til Borgarsyssel Museum (udatert).
- Folkestad, Per og Skadsem, Morten: Tunnelen som revolusjonerte tømmerdriften, Mindre Alv XVIII, 2018.
- Forsvarets bygningstjeneste: Landsverneplan for Forsvaret, 2000.
- Fronth, Aksel: Aksel Fronths Arkitektkontor AS 1955-2000.
- Furuholmen, Gun.: Christen Furuholmen og hans slekt, 1945.
- Fylkeskonservatoren i Østfold (Asheim, Vidar): Grunnlagsmateriale for fredning av Hafslund-parken, maskinskrevet notat til Riksantikvaren 28.11.1983.
- Gabrilesen, Egil: Hafslund hovedgård. Parken gjennom 250 år. Hovedfagsoppgave ved Institutt for hagekunst, NLH, 1959.
- Gabrielsen, Egil: Fra Østfolds gamle hagekunst, Østfoldarv 1958-60.
- Gundersen, Einar Arne: Bunkeren, Borgarsyssel museum årbok 3, 1991.
- Hovland, Omar: Høisand Bad, Wiwar 1-1996ff.
- Hultengreen, Harald: Gamle arbeiderboliger i Østfold, Østfold Historielag, 1983.
- Hultengreen, Harald: Forsamlingshus. Hefte utgitt av Sarpsborg Arbeiderblad 1988, side 20.
- Hultengreen, Harald: Muséeene i Østfold, s. 28-32, 1995.
- Hultengreen, Harald: Sarpsborg som forsvant 1-7, 1993-2002.

Husmannsplassen Køya i Varteig. Foto: LOK.

- Jakobsen, Svein M.: Byvandringer Sarpsborg, 2014.
- Jakobsen, Svein M.: Arkitekt Arne Pedersen, 2018.
- Jakobsen, Svein M. og Norli, Tobias: Byvandringer. Artikkelserie i Sarpsborg Arbeiderblad 2020-21.
- Johansen, Erling; Opstad, Lauritz; Dehli, Martin: Sarpsborg før 1939, Sarpsborg kommune 1976.
- Karlsen, Anne Helene: Historien om Tarris (udatert maskinskrevet notat).
- Klavestad, Lars Ole: Kongehøien ved Hafslund, Østfoldarv XII, 2009.
- Klavestad, Lars Ole: Arkitekten Ove Bang – funksjonalismens pionér. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museum, årbok nr. 10, 2016.
- Klavestad, Lars Ole: Kirken i landskapet, s. 195-220, Gyldestierne forlag 2019.
- Klavestad, Lars Ole: Underlagsdokument for fortettingsstrategi. Kartlegging av landskap og kulturmiljøer med analyse av egnethet for fortetting. Sarpsborg kommune 2020.
- Kure, Carl-Einar: Hafslundbanen, Wiwar 2019.
- Kure, Carl-Einar: Borregaardsbanen, Wiwar 2021.
- Moe, Eirik: Hendelser i 1000 år, 2016.
- NIKU: Arealendringer og deres innvirkning på tap og skade av kulturminner i bynære landbruksområder, Sarpsborg, Østfold. Delrapport i forskningsprosjektet Land use changes in urban pressure areas - threats to food production and landscape qualities 2009-2012.
- NIKU: Gamle hus da og nå. Status for SEFRAX-registrerte bygninger. Sarpsborg kommune Østfold fylke 2014.
- NIKU: Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sarpsborg kommune, Østfold 2014.
- NVE: Kraftoverføringens kulturminner, 2010.
- Opstad, Lauritz: Sanne og Soli bruk, 1943.
- Per André Hansen landskapsarkitekter (Klavestad, Lars Ole): Prestegårdshagen Skjeberg, 2006.
- Pedersen, Ola L.: Skolemuseet i Grålumstua, Wiwar, Østfold Historielag, 2-1979
- Pettersen, Tore Steinar: Kirker i Østfold, 2008, side 188ff.
- Riksantikvaren: Askeladden kulturminnedatabase.
- Riksantikvaren: Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse, 2015, side 22ff.
- Sandersen, Erik: Ni landskap, 2019.
- Sarpsborg Historielag: St. Marie gate gjennom tidene, 2015.
- Sarpsborg Historielag: Glengsgata og Torvgata gjennom tidene, 2021
- Sarpsborg kommune: Verneverdivurdering, delutredning til kommunedelplan sentrum, 2003.
- Sarpsborg kommune: Kulturminneplan 2005-2016, 2005.
- Sarpsborg kommune: Verneverdivurdering i Sarpsborgsbyområder utenom sentrum, 2007,
- Sarpsborg kommune: Høysand stedsanalyse.
- Schmedling, Tor: Skjeberg kirke "Et brokar i tidens strøm", 1996.
- Schnitler, Carl W.: Norske haver i ny og gammel tid, 1916.
- Schulerud, Mentz: Hafslund gods, 1974.
- Skard, Torfin: Prestegårdshager i Østfold, Østfoldarv VII, 1965.
- Spydevold, Olav, Varteig – en liten bygds historie fra gammel tid til våre dager, Varteig kommune 1956.
- Statens vegvesen: Prioriterte alleer og trerekker i Østfold, s. 15, Statens vegvesen rapport 458, 2018.
- Stav, Ivar E.: Arne Pedersen - Funksjonalist for Borregaard 1889-1989. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museums årbok nr. 5, 1998.
- Stav, Ivar E.: Fra Ny Frankrike til funkis. Arbeiderboliger for Borregaard 1918-1931. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museums årbok nr. 6, 2001.
- Sørbye, Oddvar: Broen over Sarpsfossen, Borgarsyssel Museums årbok nr. 10, 2016.
- Svendsen, Åsmund: Østfolds historie, bind 4, 2004, side 150ff.
- Thoresen, Ole Henrik: Fra rivningsobjekt til vernestatus. Glengsgata 1, Sarpsborg. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museum, årbok nr. 10, 2016.
- Tune historielags hjemmeside.
- Tøpfer, Ove: Forandring i Sarpsborg, 2020.
- Varteig historielags hjemmeside.
- Vattekar, Mona Beate Buckholm: Olav Haraldssons liv og virke. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museum, årbok nr. 8, 2012.
- Vattekar, Mona Beate Buckholm: Olavsvollen i Sarpsborg. St. Olavs Vold, Borgarsyssel Museum, årbok nr. 10, 2016.
- Westgaard, Hans Christian: Kolerakirkegården i Skjeberg, St. Olavs Vold, Borgarsyssel museum, årbok 9, 2014.
- Wisløff: Borgarsyssel Museum gjennom 25 år. Østfoldarv og Østfoldminne, 1946, side 9ff.
- Ørebech, Kai: Bedehus i Østfold, 2006.
- Østfold historielag: <https://ostfoldhistorielag.org/kulturminnekart/>

VEDLEGG

An aerial photograph of a modern architectural model. The model features several white, rectangular blocks of varying sizes arranged on a dark, textured base. A prominent orange line runs diagonally across the base. To the left, two small, white, rectangular structures with orange interiors are visible. The background shows a green, grassy area with some small trees and a dark, curved structure. The lighting creates strong shadows, emphasizing the three-dimensional nature of the model.

AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

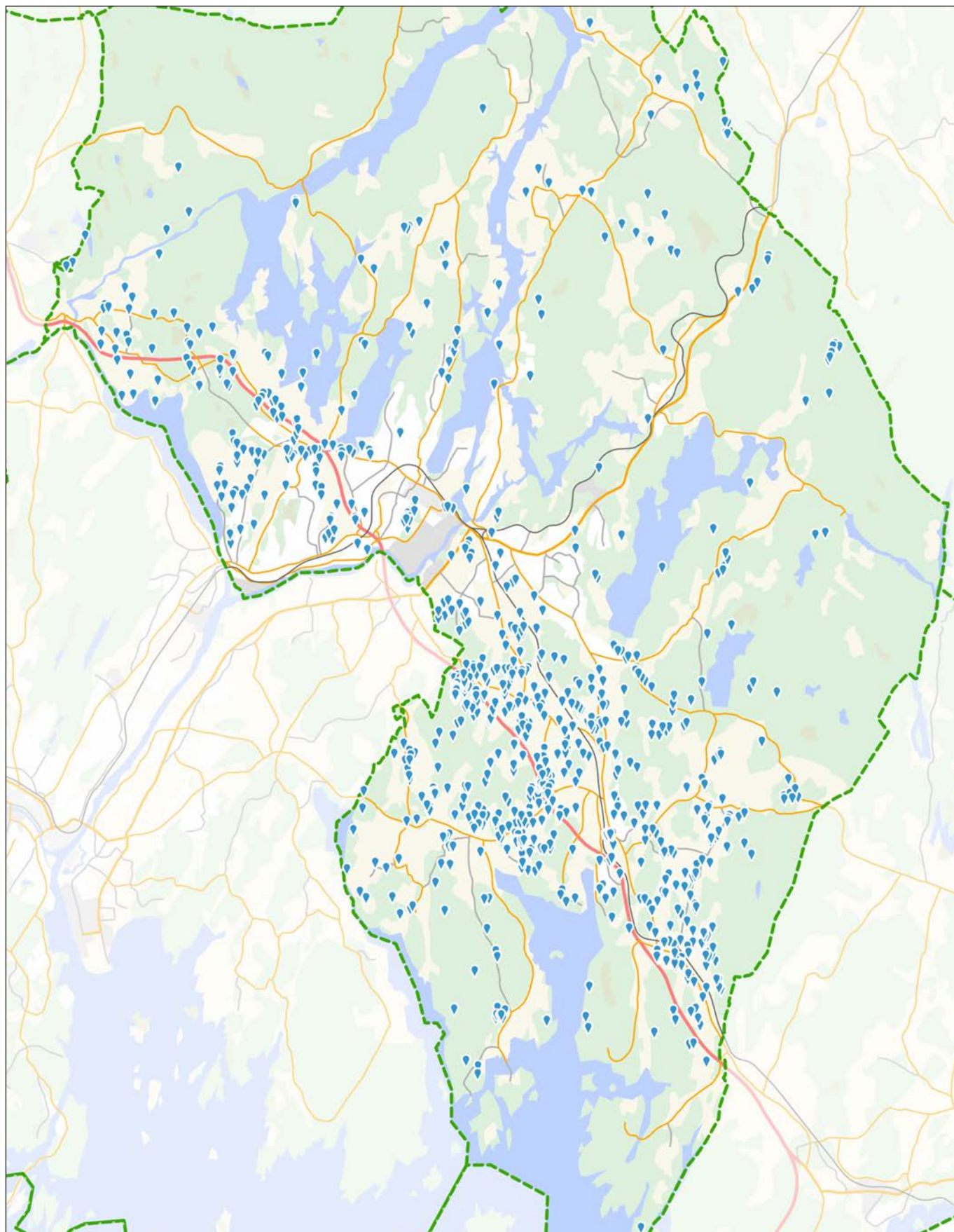
VEDLEGG 1)

Totalt*	1024
Bergkunst (hellersitninger)	370
Bosetning/aktivitetsspor (boplasser)	246
Byanlegg (middelalderbyen)	1
Dyrkningsspor	10
Forsvarsanlegg (bygdeborger)	17
Gravfelt	133
Gravminner (frittliggende)	168
Kirkesteder (middelalder)	6
Runer	2
Veianlegg (hulveier)	29

Videre er det enkelte typer kulturminner det finnes et er registrert et svært begrenset antall av.

*Én lokalitet kan bestå av flere enkeltminner. F.eks. består et gravfelt av flere hauger, røyser e.l. Pr. 04.05.2021 var det registrert 2763 enkeltminner i Sarpsborg kommune (innmåling av enkeltminner er ikke gjennomført for alle lokaliteter). Datene er hentet fra Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.

AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER
VEDLEGG 2)

KULTURMINNER AV NASJONAL VERDI VEDLEGG 3)

Fredete bygg og anlegg

Greåker fort	grensebefestning 1905, anlagt 1902-08
Hafslund hovedgård	hovedbygning, oppført 1761
Hafslund vokterbolig	vokterbolig i kryss mellom Østre- og Vestre linje
Ingedal kirke	middelalderkirke (automatisk fredet)
Isesjøbatteriet, Varteig	grensebefestning 1905, anlagt 1902
Kolstad sykehjem	psykiatrisk institusjon, oppført 1966
Ravneberget fort	grensebefestning 1905, anlagt 1907-10
Skjeberg kirke	middelalderkirke (automatisk fredet)
Skjeberg prestegård	tofløyet hovedbygning, sanns. oppført 1806
Vestre batteri	grensebefestning 1905, anlagt 1899

NB!-registeret (Nasjonalt viktige kulturminner i by)

Aksene i bysentrum	korsformet hovedstruktur fra gjenreisningsplanen 1839
Kulåsparken	folkepark, anlagt 1897, samt boliger for Borregaards ledelse 1920-1950-tallet
Middelalderbyen	arkeologiske spor etter middelalderbyen Borg, Olavsvollen og St. Nicolas kirkeruin
Opsund	hageby for Borregaard-arbeidere, oppført 1920-40

KULA-registeret (Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse)

Skjebergsletta-Oldtidsveien	jordbrukslandskap med arkeologiske kulturminner
Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund	industrilandskap

Kirker listeført av Riksantikvaren

Tune kirke
Ullerøy kirke
Varteig kirke

Landsverneplan for Kraftoverføringens kulturminner

Hasle Trafo	transformatorstasjon, som siden etableringen i 1963 har vært i sentrum for den tekniske og teknologiske utviklingen innen norsk kraftoverføring.
Kraftledn. Hasle-Borgvik	pionerprosjekt innen strømforsyning, var ved idriftsettelsen i 1963 den eneste direkte forbindelsen mellom det svenske og det sørnorske nettet

Landsverneplanen for undervisningsbygg

Tunetekniker'n/
Østfold Ingeniørhøgskole modernisme i betong, oppført 1964-66, skoleanlegg i verneklasse 2

KULTURMINNER AV REGIONAL INTERESSE

VEDLEGG 4)

KULTURMINNER FRA NYERE TID SOM VURDERES Å HA BETYDNING/INTERESSE I ET REGIONALT PERSPEKTIV

Sarpsborg by:

Borregaard industriomr.	monumentale industribygninger i tegl 1920-70-tallet (bygningene spesifisert), kraftstasjon
Sarpsborg bibliotek	bibliotek i funksjonalistisk stil, åpnet 1942
Sarpsborg stasjon	jernbanestasjon, oppført 1878, arkitekt: Peter A. Blix, samt godshus og park
Glengsgata 1	Sarpsborgs eldste bebodde bolig, oppført 1839
Tarris	arbeiderbolig i tegl, engelsk stil, oppført 1846
St. Olavs vold	arbeiderbolig i tegl, engelsk stil, oppført 1840-tallet
Torvet 5	3-etasjes bygård i jugendstil, oppført 1902, arkitekt: Haakon Ludwig Zappfe, fondmotiv på torvet
Glenghuset	tidligere KFUM/KFUK-huset, forsamlingshus, oppført 1909-11, arkitekt: Helge Brat
Havegata 2, 4 og 6, samt	
Thranes gate 29	fire boliger i funkisstil, oppført 1930-tallet, arkitekter: Ove Bang og Arne Pedersen
Fylkeshuset	fylkesadministrasjon, postmodernistisk stil, oppført 1986, arkitekt: Narud-Stokke-Wiig A/S
Oscar Pedersens vei	lindallé plantet til Østfoldutstillingen 1930
Borgarsyssel museum	ruinpark og fylkesmuseum, eta 1921, mange tilfl. bygn. fra hele Østfold, Olavskap. oppf. 1930.

Skjeberg:

Hafslundparken	parkanlegg i barokk stil, engelsk landskapsark., Arneberg-anlegg fra 1930-tallet, gårdstun med 2 lagårder, 2 paviljonger, portstue og stabbur, alléer, samt kirke oppført 1891
Hafslund	boligbebyggelse og administrasjon i herregårdsinspirert stil, oppført 1930-tallet, arkitekt.: A. Arneberg, samt eldre bebyggelse knyttet til hovedgården (Statsminister Torps vei 5 og 9, Brattveien 4, Øyveien 5 Vaskerstua), samt industribebyggelse/transformator i Øyveien
Kongehøien	kongelig utsiktspunkt over Sarpsfossen 1685-1905, restaurert 2016
Sarpehaugen	to arbeiderbrakker i tegl, oppført ca 1800
Skjeberg prestegård	langstrakt hageanlegg med nedsenket parti mellom voller, sanns. anlagt 1806
Skjeberg kirkegård	Werenskiold/Huitfeldts gravkapell, oppført 1753, og Holters gravkapell, oppført over Peder Holters gravmæle, død 1786
Høisand bad	tidlig fritidsbeb. i sveitserstil (hovedbyggn. bad, samt diverse frittligg. hytter, oppført tidlig 1900-tall)
Østby østre, Ullerøy	gårdsmiljø med våningshus på tidligere herregård
Hornnes	gårdsmiljø med fire gårdstun, trekke og beitelandskap ved Oldtidsveien.
Storedal kultursenter	lydskulptur, oppf. 1968, og hage for synshemmede, åpnet 1970, etter initiativ fra Erling Stordahl
Feriehjemmet, Kvasteb.	Borregaardsarbeidernes feriehem, etablert 1918
Solbergårnet	Rasteplass med formidling av kulturminner og landskap, anlagt 2010, ark.: Todd Saunders

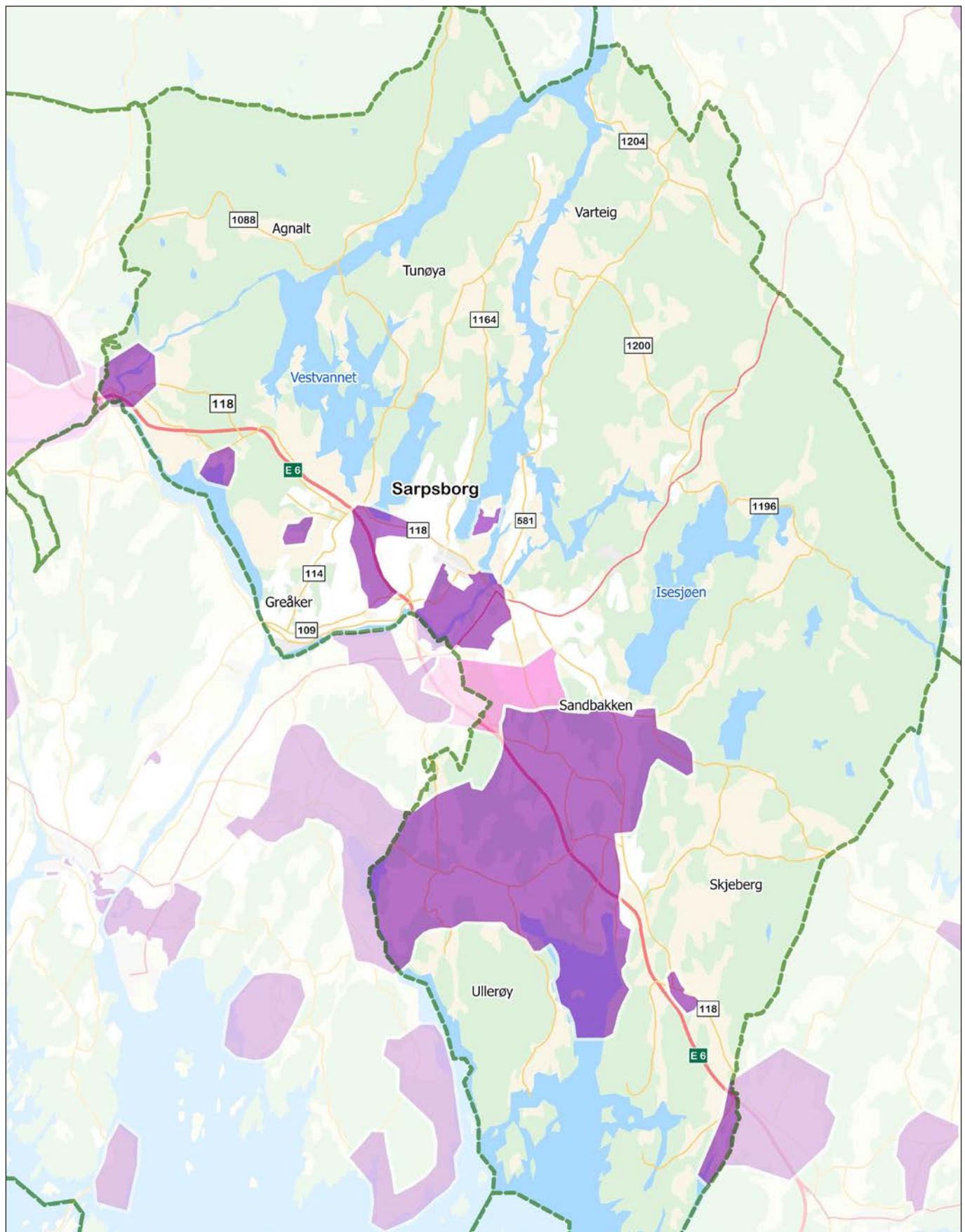
Varteig:

Furuholmen	bygningsmiljø og båtanløp ved tidligere tømmerlense, inkl. bet. samling av redskaper og båter
------------	---

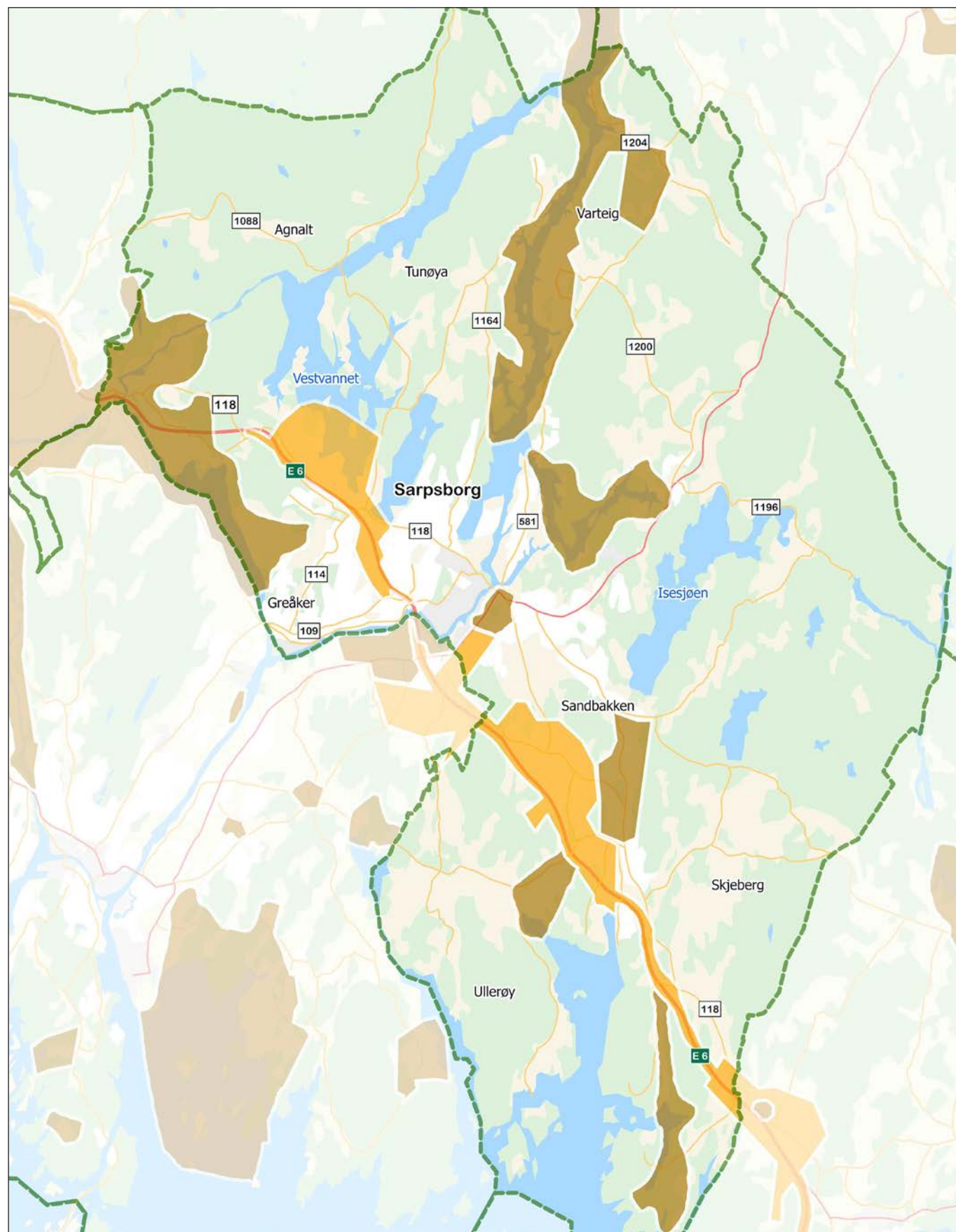
Tune:

Tune kirke	kirke oppført 1910, kapell oppført 1928, gammelt kultursentrum med middelalderkirkested, tilliggende gårdstun på raryggen
Tune prestegård	oppført 1750, nåværende form 1840, sidefløy 1855, tilknytning til H.N. Hauge, Rabekkstua fra 1820 gjenoppført 2016
Østfold ingeniørskole	modernisme i betong, oppført 1964-66, arkitekt: Arne Bang Larsen.
Tuneheimen	ungdomsherberge, oppført 1953
Eidet	tømmertunnel, anlagt 1906-08 og bygn.miljø knyttet til tømmerfløtning, inkl. fløtningsdirektørens sommervilla
Sanne	herregård med våningshus, oppført 1750-tallet, og allé ved Gamle kongevei
Soli Brug	bygningsmiljø og sagbruksruiner (Nord-Europas største sagbruk 1860-76)
Holleby gods	våningshus, herregårdsanlegg, anlagt med dagens form etter brann i 1875, Holleby kapell oppført 1920, skolebygning og privat gravlund
Kalnes jordbruksskole	hovedbygning, oppført 1901, arkitekt: Ole Sverre, Kalnes ble jordbr.skole for Østfold i 1870
Greåker kirke	kjernekirke, oppført 1974, arkitekt: Aksel Fronth
Tune/Grålum	komm.lokale (jugend), oppført 1902, rådhus (modernisme i betong), oppf. 1977, ark.: Leif Lindgren
Grålum	Grålumstua, svalgangshus østfoldtype, oppført 1778, tilknytning til H.N. Hauge
Hannestad	arbeiderbebyggelse, oppført siste del av 1800-tallet

REGIONALT VERDIFULLE KULTURMILJØER I FYLKESPLAN ØSTFOLD, VEDTATT 2018
VEDLEGG 5)

REGIONALT VERDIFULLE KULTURLANDSKAP I FYLKESPLAN ØSTFOLD, VEDTATT 2018
VEDLEGG 6)

GUL LISTE OG HENSYNSSONER I SENTRUMSPLANEN 2019-2031 VEDLEGG 7)

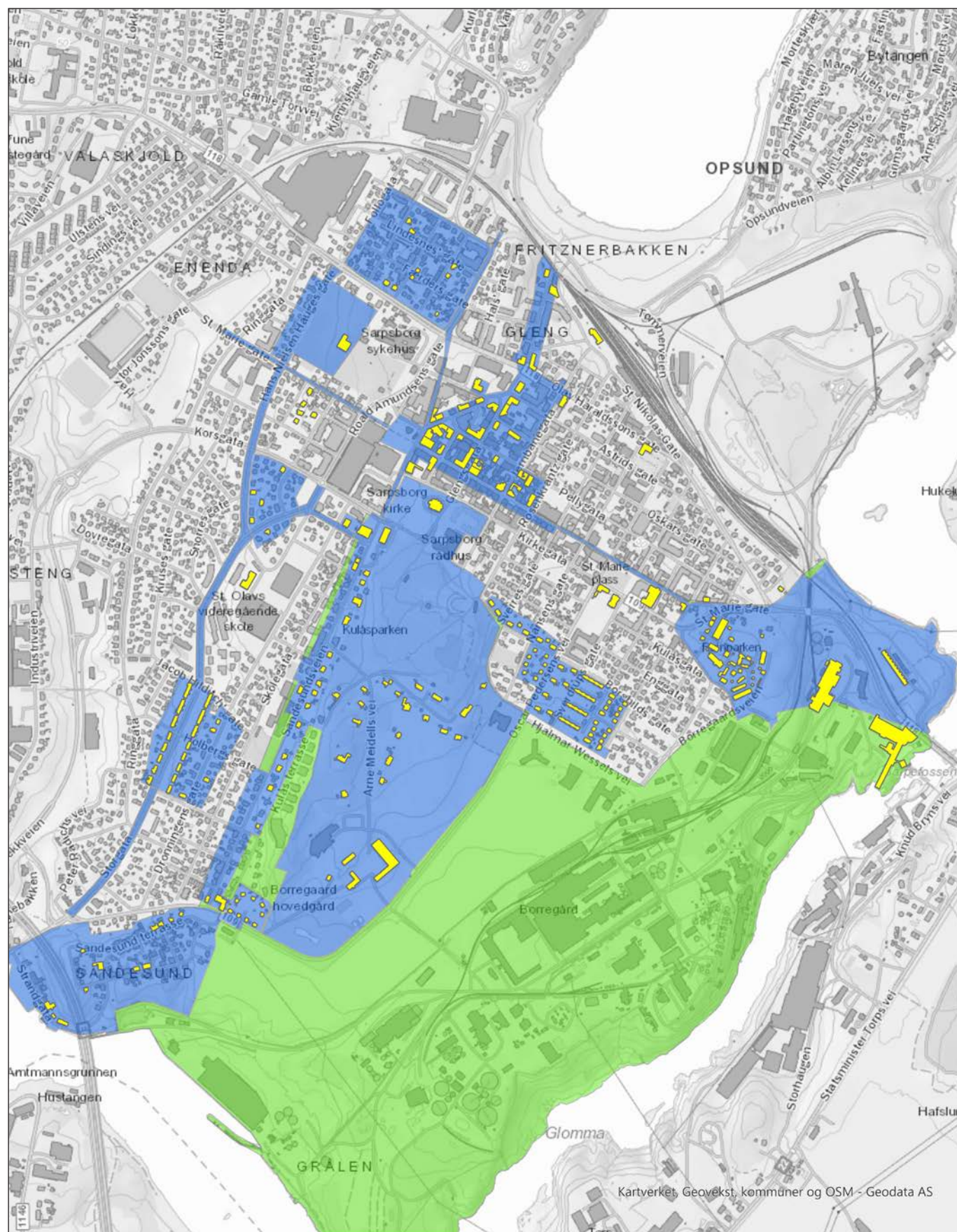
 Bygning i gul liste

Hensynssone kulturmiljø H570
(NB! Kulås mm er både blå og grønn)

Hensynssone landskap H550

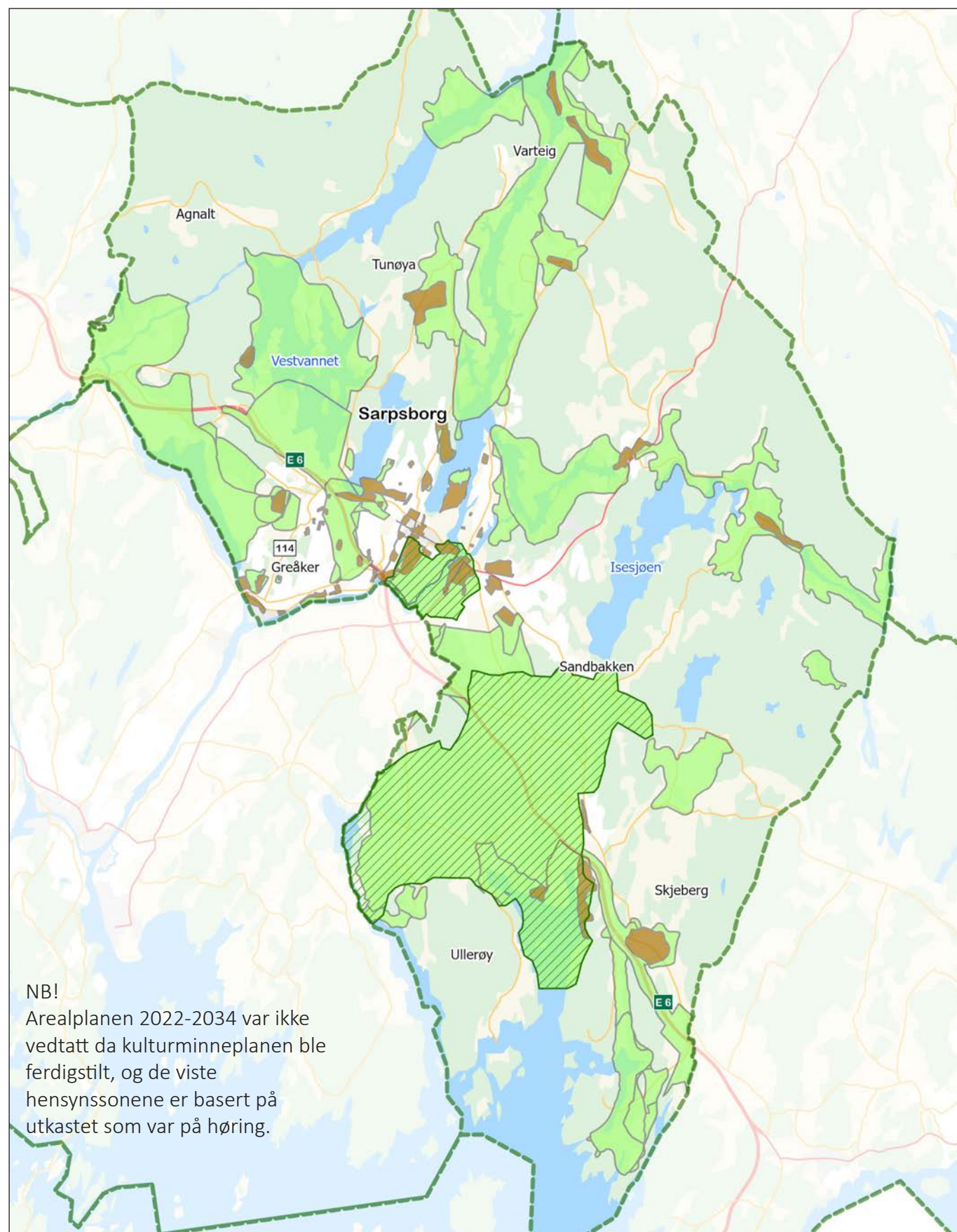
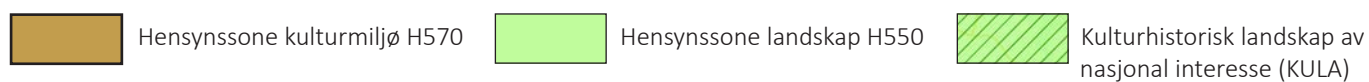

**BYGNINGER SOM BLE VURDERT FOR GUL LISTE,
MEN UTELATT I FORBINDELSE MED SENTRUMSPLANEN 2019-2031
VEDLEGG 8)**

HENSYNSSONER I KOMMUNEPLANENS AREALDEL 2021-2033

VEDLEGG 9)

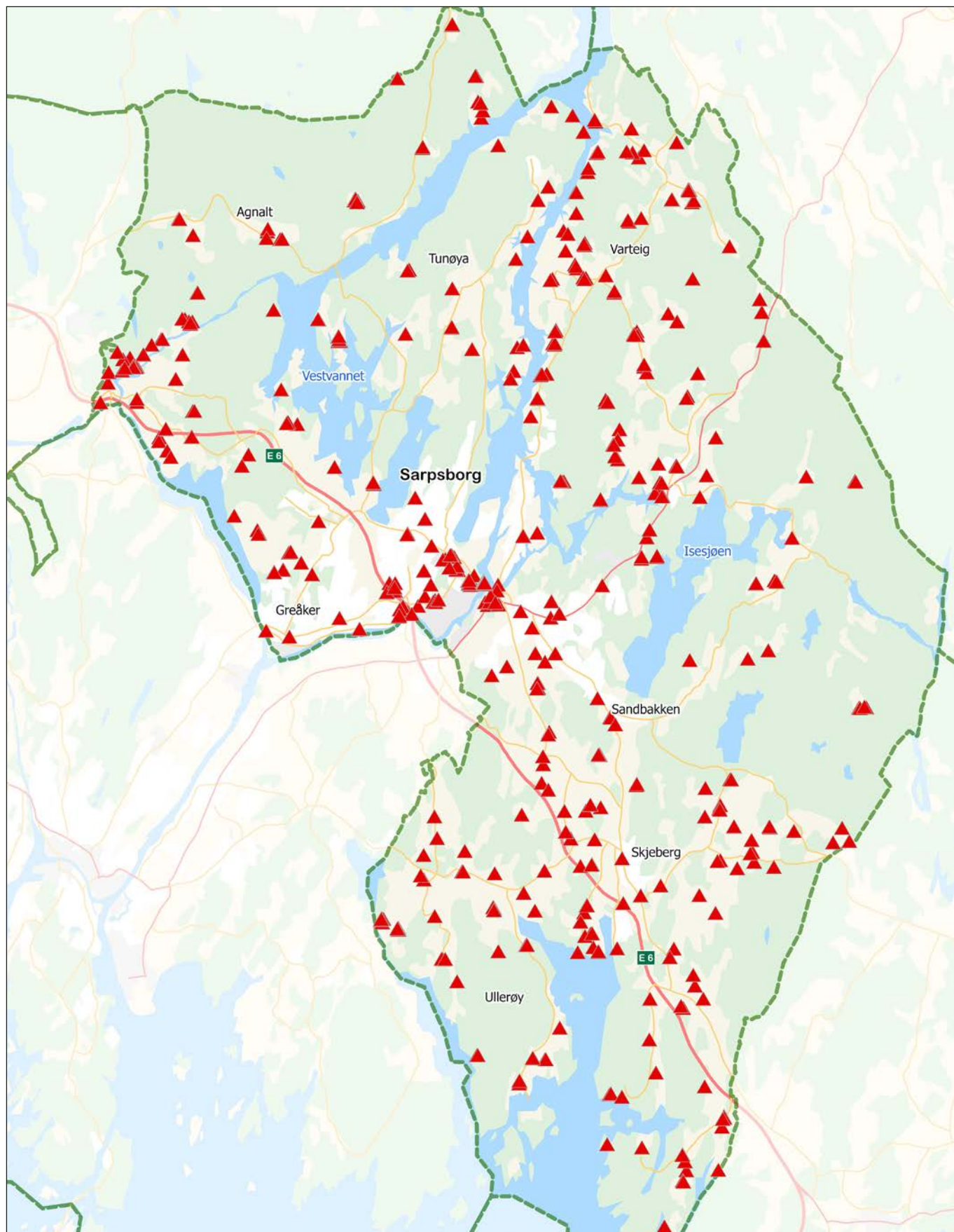
TILRETTELAGTE HISTORISKE RUTER I OG GJENNOM SARPSBORG KOMMUNE VEDLEGG 10)

- Pilegrimsleden
- Ingaleden
- Glommastien
- Oldtidsruta
- Tusenårsstien

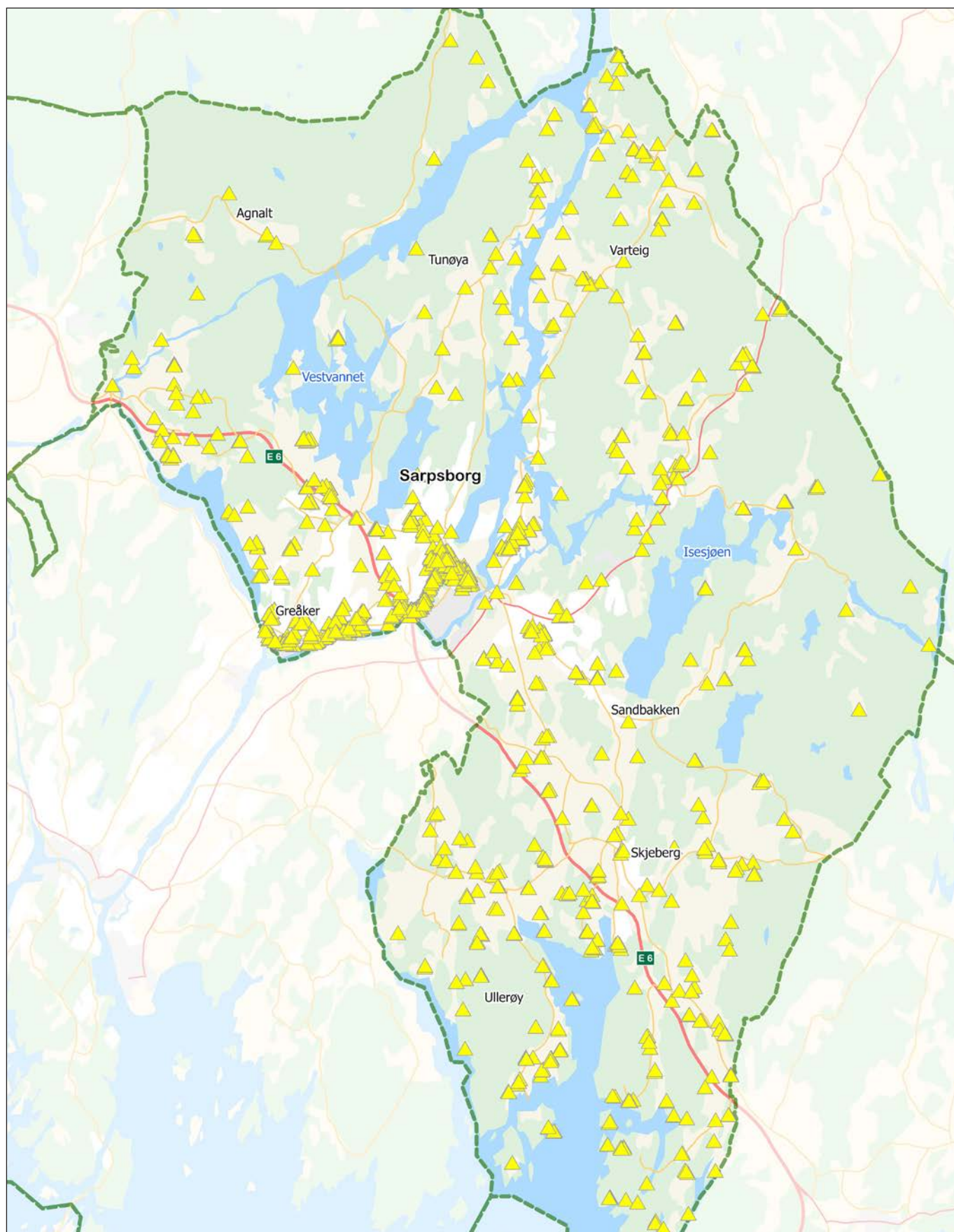

SEFRAK-REGISTRERTE BYGNINGER FRA FØR 1850 VEDLEGG 11)

Kulturminnelovens § 25 pålegger kommunen å melde fra til regional kulturminneinstans om søknader som mottas om å få re-
vet/vesentlig endret bygg eldre enn 1850. Dette for å få stanset et ukontrollert tap av bygninger fra tiden før 1850.

SEFRAK-REGISTRERTE BYGNINGER 1850-1900
VEDLEGG 12)

Røde trekanter = bygninger oppført før 1850, gule trekanter = bygninger oppført 1850-1900. Registreringen er ikke uttømmende.

TRAFOSTASJONER MED VERNEVERDI I OG NÆR SARPSBORG SENTRUM VEDLEGG 14)

- 32 Trafo i St. Nikolas-gate, gnr 1 bnr 1875
- 33 Trafo i Arne Meidells vei 11 (Kulås), gnr 1 bnr 3824
- 34 Trafo i Kruses gate 4, gnr 1 bnr 1420
- 35 Trafo ved Kirkegata skole, Sverdrups gate 15, gnr 1 bnr 854, regulert til spesialområde bevaring, ombygd fra trafo til boder til boligene i den gamle skolen i 2017
- 36 Trafo i Øyveien mot Hafslundsøy, gnr 1047 bnr 1
- 37 Trafo i Melløsveien 4, gnr 1 bnr 3498
- 38 Trafo i Partingtons vei 5, Opsund, fra 1948, taket er restaurert/renovert (endret), gnr 1 bnr 3675
- 39 Trafo i Opsundveien 66A, Opsund, fra 1952, restaurert, gnr 1 bnr 3212
- 40 Trafo ved Lande Torg i Gamle Torvveien, mellom gnr 2063 bnr 80 og gnr 2063 bnr 72, nyere fra 1960, men typisk for perioden

Nummerne henviser til tabell og kart side 48-49.

Trafostasjoner er i stor grad unntatt PBL og har eget lovverk.

